त्रिप्रकल्प्यन्न नार्या पक्काव्य विद्यते
यः सोऽस्ति दृढः

आति देशवाक्यार्थ स्मरणं वा पारः॥
[illegible] हेतुत्वे सति तत्
[illegible]

नासत्वे यत्सत्वं तत् द्वयेः॥

यत्राभावे यत्राभावं तत् व्यतिरेकः॥

आति देशवाक्यार्थ स्मरणं वा पारः॥

स्वार्थं प्रत्यक्षं परार्थं बलनं कोशम्

स्वाऽभिधेयापेक्षाऽवधीति यत्नोपलक्षणम्॥

लक्षणावाक्यावृत्तिः असम्भवः॥ यथा गोरेकशफत्वं॥ लक्षणात्रकरकत्वितिव जैनसोऽसम्भवः

अलौकिकाविगतकर्मकर्तृ सोऽहं तिवेदप्रामाण्य मुयगंतावेशोब लभ्यम्॥
विगत का प्रमाणंनिवेशोवकरकता
॥अलौकिक नाम वेद काहे

करणधारणं पदवीलः नहि तु सं नेधायः॥ [illegible] धीत व्याकरण का [illegible] कोशेऽनधीत पायप्रस्तोपालः॥

लक्षणं नाम लक्ष्य वृत्ति वा सम्भवदोषत्रयं शून्यं लक्षणम्॥ यथा॥ असाधारणधर्मो लक्षणम्॥ तद्भुतित्वे सति तदितरावृत्तित्वं असाधारणत्वम्॥ यद्व लक्षितावच्छेदकसमनियतत्वं असाधारणत्वम्॥ लक्षस्य लक्षणे॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

स्वचिकीर्षितस्येत्यर्थः॥२ संरचितग्रन्थस्य [illegible] समाप्तिः॥२

विघ्नध्वंसः समाप्तिप्रतिकारणं मङ्गलं [illegible]॥

ॐ श्रीगणेशाय नमः॥ विश्वेश्वरं साम्बमूर्तिं प्रणिपत्य गिरां गुरुं। टीकां शिशुहितां कुर्वे तर्कसंग्रह
दीपिकां॥१॥ चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्य निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं शिष्टाचारानुमितश्रुतिबोधितकर्तव्यताकमिष्टदेवता
नमस्कारलक्षणं मंगलं शिष्यशिक्षार्थं निबध्नन् चिकीर्षितं प्रतिजानीते निधायेति ननु मंगलस्य समाप्तिसा
धनत्वं नास्ति मंगले कृतेपि किरणावल्यादौ समाप्त्यदर्शनात् मंगलाभावेपि कादंबर्यादौ समाप्तिदर्शनात् अ
न्वयव्यतिरेकव्यभिचारादिति चेन्न किरणावल्यादौ विघ्नबाहुल्यात्समाप्त्यभावः कादंबर्यादौ ग्रंथाद्बहिरेव मंग
लं कृतं अतो न व्यभिचारः ननु मंगलस्य कर्तव्यत्वे किं प्रमाणमिति चेन्न शिष्टाचारानुमितश्रुतेरेव प्रमा [illegible]
यत्र [illegible] बालानां सुखबोधाय क्रियते तर्क [illegible] णत्वात् तथाहि मंगलं वेदबोधितक
र्तव्यताकमलौकिकाविगीतशिष्टाचारविषयत्वात् दर्शादिवत् भोजनादौ व्यभिचारवारणायालौकिकेति रात्रिश्रा
द्धादौ व्यभिचारवारणायाविगीतेति शिष्टपदं स्पष्टार्थं न कुर्यान्निष्फलं कर्मेति जलताडनादेरपि निषिद्धत्वादिति
तर्कसंग्रह इति तर्क्यंते प्रतिपाद्यंते इति तर्काः द्रव्यादिपदार्थास्तेषां संग्रहः संक्षेपेण स्वरूपकथनं क्रियत इत्य
र्थः कस्मै प्रयोजनायेत्यत आह सुखबोधायेति सुखेनानायासेन बोधः पदार्थज्ञानं तस्मै इत्यर्थः ननु बहुषु
तर्कग्रंथेषु सत्सु किमर्थमपूर्वग्रंथः क्रियत इत्यत आह बालानामिति तेषामतिविस्तरत्वाद्बालानां बोधो न भव
तीत्यर्थः ग्रहणधारणपटुर्बालः न तु स्तनंधयः किं कृत्वा क्रियत इत्यत आह निधायेति विश्वेश्वरं जगन्नियं

इष्टाविषयी भूत॥२

प्रकृतेति प्रकृतिः॥

[illegible]

स्तीयंतहेतुनानुमानं संभवति तथाहि तमोद्रव्यं रूपाश्रयत्वात् तत्किं पाश्रयत्वाद् घटवदित
न्वयिना यत्र द्रव्यं तत्र पाश्रय ... क्रियाश्रय ... गुणाः इति मतिः किं ... द्रव्यत्वं शंकते नैव प्रतीपनामितीछा विपृक शावय
तमसः सिद्धतीति भावः=२ ननु तमसो द्रव्यत्वे विकासि ... दृश्यते तत्त्वा ... तीतेः प्रत्यक्षप्रतीत्या बाधितत्वादबाधित

२ कानि तानीत्यत आह पृथिवीत्यादि ननु तमसो दशमद्रव्यस्य विद्यमानत्वात् कथं नवैव द्रव्याणि तथाहि नीलं तमश्च ग्रत्यदप्रतीत्या
लतीत्यबाधितप्रतीतिबलात् नीलरूपाधारतया क्रियाधारतया च द्रव्यत्वं तावत्सिद्धं तत्र तमसो नाकाशादिष्व द्रव्यत्वं साधय
रूपवत्त्वादेव वायो रूपानंगीकरणा त्=२ चान्तर्भावः रूपवत्त्वात् अत एव न वायौ स्पर्शरहितत्वात्सदागतिमत्त्वाभावाच्च नापि तेजसि भास्वररूपाभा तितथाहि त
वादुष्णस्पर्शरहितत्वाच्च नापि जले शीतस्पर्शाभावान्नीलरूपाश्रयत्वाच्च नापि पृथिव्यां गन्धाभावात्स्पर्शरहित दिना=१ ननु आ
तार्थेनाप्रत्यक्ष
नीलेदिबाधइ
तिचेन्न तमसि
बाधकत्वेबि
नद्वितिद भाइ
साधनाहतस्वा
त्=१

पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकाल ॥

2

त्वाच्च तस्मात्तमो दशमद्रव्यमिति चेन्न तमसस्तेजोभावरूपत्वात् तथाहि तमो न रूपवद्द्रव्यं आलोकास
हकृतचक्षुर्ग्राह्यत्वात् आलोकाभाववत् रूपिचाक्षुषप्रमायां आलोकस्य कारणत्वात् तस्मात्प्रौढप्रकाश
कतेजःसामान्याभावस्तमः तत्र नीलं तमश्चलतीति प्रत्ययो भ्रमः अतो नव द्रव्याणीति सिद्धं द्रव्यत्वजा समवायसंबंधेनेत्य
ति मत्त्वं गुणवत्त्वं वा द्रव्यसामान्यलक्षणं लक्ष्यैकदेशावृत्तित्वमव्याप्तिः यथा गोः कपिलत्वं [illegible] अल ॥ ॥ त्यर्थः कालिक
संबंधेन गुणा[illegible]
त्वतद्वायौ समवायसंबंधेन गुणादेरपि द्रव्यत्वजातिमत्त्वाद्गुणवत्त्वं चेति=२ द्वावपि सत्वात्=२

सप्तपदस्य द्रव्याद्यन्यतमत्वरूपे लक्षणाद् द्रव्यादिपदं तात्पर्यग्राहकं यद्वा सप्तद्रव्याद्यन्यतमा इति बोधः अत्र बोधे पदार्थभेदरूपः उद्देश्यविशेषणत्वाद् उद्देश्यतावच्छेदकं पदार्थत्वं स
प्तान्यतमाविधेयः विधेयतावच्छेदकं द्रव्याद्यन्यतमत्वं उद्देश्यतावच्छेदकं पदार्थत्वं द्रव्यादिसप्तकान्यतमत्वव्याप्यं विधेयतावच्छेदकव्याप्यं भवतीति नियमेन सप्तान्यतमातिरिक्त
पदार्थव्यवच्छेद इति भावः

तां शिवं हृदि निधाय नितरां स्थापयित्वेत्यर्थः पदार्थान् विभजते द्रव्येति पदस्यार्थः पदार्थः इति व्युत्पत्त्याभि
धेयत्वं पदार्थसामान्यलक्षणम् ननु विभागादेव सप्तत्वे सिद्धे सप्तग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न अधिकसंख्याव्यवच्छे
दार्थत्वात् नन्वतिरिक्तः पदार्थः प्रमितो न वा नाद्यः प्रमितस्य निषेधायोगात् नान्त्यः प्रतियोगिप्रमितिं विना नि

श्रीगणेशाय नमः निधाय हृदि विश्वेशं विधाय गुरुवंदनं बालानां सुखबोधाय क्रियते तर्कसंग्रहः ॥१॥
द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावाः सप्तैव पदार्थाः तत्र द्रव्याणि ॥ ॥ ॥

षेधानुपपत्तेरिति चेन्न पदार्थत्वं द्रव्यादिसप्तान्यतमत्वव्याप्यमिति व्यवच्छेदार्थत्वात् ननु सप्तान्यतमत्वं सप्तभिन्न
भिन्नत्वमिति वक्तव्यम् एवं च सप्तभिन्नस्याप्रसिद्धत्वात् सप्तान्यतमत्वं कथमिति चेन्न द्रव्यादिसप्तान्यतमत्वं च द्रव्यादि
भेदसप्तकाभाववत्त्वमित्युक्तत्वात् एवमग्रेऽपि द्रष्टव्यम् द्रव्यं विभजते तत्रेति तत्र द्रव्याणि मध्ये द्रव्याणि नवैवेत्यन्वयः ॥ ॥

किं कृत्वा हृदि विश्वेशं जगन्नियन्तारं शिवं निधाय

नितरां स्थापयित्वा

१ कर्मविभजते उत्क्षेपणेति संयोगभिन्नत्वे सति संयोगासमवायिकारणं कर्म कर्मत्वजातिमद्वा संयोगजसंयोगेति
व्याप्तिवारणाय संयोगभिन्नत्वे सतीति भ्रमणादीनामपि गमनेऽन्तर्भावान्न पंचत्वविरोधः सामान्यं विभजते परमिति
परमधिकवृत्ति अपरं न्यूनवृत्ति सामान्यादिचतुष्टये जातिर्नास्ति विशेषं विभजते नित्येति पृथिव्यादिचतुष्टयस्य
परमाणवः आकाशादिपंचकं च नित्यद्रव्याणि समवायस्य भेदो नास्तीत्याह समवायस्त्विति अभावं विभजते प्रा
गभाव इति तत्रोद्देशक्रमानुसारात्प्रथमं पृथिव्या लक्षणमाह गंधवतीति नाम्ना पदार्थसंकीर्तनमुद्देशः उद्देशक्र

3 ॥ उत्क्षेपणापक्षेपणाकुंचनप्रसारणगमनानि पंच कर्माणि परमपरं चेति द्विविधं सामान्यं नित्यद्रव्यवृत्तयो विशे षा व्यावर्तकाः २
= षास्त्वनंता एव समवायस्त्वेक एव अभावस्तु चतुर्धा प्रागभावः प्रध्वंसाभावोऽत्यंताभावोऽन्योन्याभावश्चेति गंध

मेव सर्वत्रैवं नियामिका ननु सुरभ्यसुरभ्यवयवारब्धद्रव्ये परस्परविरोधेन गंधानुत्पादादव्याप्तिः न च तत्र गं भावभिन्नत्वं प्रभावत्वम्
धप्रतीत्यनुपपत्तिरिति वाच्यं अवयवगंधस्यैव तत्र प्रतीतिसंभवेन चित्रगंधानंगीकारात् किं चोत्पन्नविनष्टघटा
दावव्याप्तिरिति चेन्न गंधसमानाधिकरणद्रव्यत्वापरजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् ननु जलादावपि गंधप्रतीते
रतिव्याप्तिरिति चेन्न अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पृथिवीगंधस्यैव तत्र भानांगीकारात् ननु तथापि कालस्य सर्वाधार राम
तया सर्वेषां लक्षणानां कालेऽतिव्याप्तिरिति चेन्न ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ १

असाधारणधर्मत्वं लक्षणलक्षणं । असंकीर्णं लक्षणं नाम लक्ष्ये तदितरभेदसाधकं व्यावर्तकत्वेनेति सूक्ष्मम् । इतरभेदसाधकं यत्तल्लक्षणमेवेनोच्यते तत्राव्यावर्तकत्वं
लक्ष्यतावच्छेदकं लक्षणं असाधारणधर्मत्वं अलक्ष्यासम्बन्धत्वे अभिधेयत्वेन तद्भेदादि । व्यावर्तकं सालक्ष्मलक्षणं साधारणधर्ममिव तीतिरुक्तं अव्यावर्तकाभिधे
यत्वादिकमपि पदार्थानामसाधारणधर्म इत्यतिव्याप्तिरिति चेन्न यतो असाधारणधर्ममात्रं न लक्षणं किंतु अभिधेयत्वेतरभेदान्यत्वे सत्यसाधारणधर्मत्वमिति तात्पर्य

द्यवृत्तित्वमतिव्याप्तिः यथा गोः शृङ्गित्वं लक्ष्यमात्रावर्तित्वमसंभवः यथा गोः एकशफत्वं एतद्दूषणत्रयरहितो धर्मो लक्षणं स एवासाधारणधर्म इत्युच्यते लक्ष्यतावच्छेदकसमनियतत्वमसाधारणत्वं व्यावर्तकस्यैव लक्षणत्वे व्याप्त्यादावभिधेयत्वादौ चातिव्याप्तिवारणाय तद्भिन्नत्वं धर्मविशेषणं देयं व्यवहारस्यापि लक्षणप्रयोजनत्वे नेदं देयं व्यावृत्तेरपि व्यवहारसाधनत्वात् ननु गुणवत्त्वं न द्रव्यलक्षणं आद्यक्षणोत्पन्नविनष्टद्रव्ये चाव्याप्तेरिति चेन्न गुणसमानाधिकरणसत्ताभिन्नजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् ननु एवमपि एकं रूपं रसात्पृथगिति व्यवहाराद्रूपादावतिव्याप्तिरिति

लक्ष्यालक्ष्यरण वेद

दिगात्ममनांसि नवैव । रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेह
शब्दबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्काराश्चतुर्विंशतिर्गुणाः ॥ ॥ ॥ ॥

चेन्न एकार्थसमवायादेव तादृशव्यवहारोपपत्तौ गुणे गुणानङ्गीकारात् गुणं विभजते रूपेति द्रव्यकर्मभिन्नत्वे सति सामान्यवान् गुणः गुणत्वजातिमान्वा सामान्यवानित्युक्ते द्रव्यकर्मणोरतिव्याप्तिरतस्तन्निरासार्थं तद्भिन्नत्वे सतीति द्रव्यकर्मभिन्न इत्युच्यमाने सामान्यादिष्वतिव्याप्तिरत उक्तं सामान्यवानिति ननु लघुत्वमृदुत्वकठिनत्वादीनां विद्यमानत्वात्कथं चतुर्विंशतिर्गुणा इति चेन्न लघुत्वस्य गुरुत्वाभावरूपत्वात् मृदुत्वकठिनत्वयोरवयवसंयोगविशेषरूपत्वात् ॥६॥

४ तेजसो लक्षणमाह उष्णस्पर्शवदिति उष्णं जलमिति प्रतीतेस्तेजःसंबंधानुविधायित्वान्नातिव्याप्तिः विषयं विभजते भौ
मेति ननु सुवर्णं पार्थिवं पीतत्वात् गुरुत्वाच्च हरिद्रादिवदिति चेन्न अत्यंतानलसंयोगे सति घृतादौ द्रवत्वनाशदर्शने
न जलमध्यस्थघृते नाशादर्शनेन असति प्रतिबंधके पार्थिवद्रुतद्रवत्वनाशाग्निसंयोगयोः कार्यकारणभावावधा

4

उष्णस्पर्शवत्तेजः तद्द्विविधं नित्यमनित्यं च नित्यं परमाणुरूपं अनित्यं कार्यरूपं पुनस्त्रिविधं शरीरेंद्रियविषय
भेदात् शरीरमादित्यलोके इंद्रियं रूपग्राहकं चक्षुः कृष्णताराग्रवर्त्ति विषयश्चतुर्विधः भौमदिव्योदर्याकर
जभेदात् भौमं वह्न्यादिकं अबिंधनं दिव्यं विद्युदादि भुक्तस्य परिणामहेतुरुदर्यं आकरजं सुवर्णादि ॥ ॥

रणात् सुवर्णस्य अत्यंतानलसंयोगे सति अनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वेन पार्थिवत्वानुपपत्तेः तस्मात्पीत
द्रव्यद्रवत्वनाशप्रतिबंधकतया द्रव्यांतरसिद्धौ नैमित्तिकद्रवत्वाधिकरणतया जलत्वानुपपत्तेः रूपवत्तया वाय्वा
दिष्वनंतर्भावात्तेजस्त्वसिद्धिः तस्य उष्णस्पर्शभास्वररूपयोरुपष्टंभकपार्थिवरूपस्पर्शाभ्यां प्रतिबंधादनुपलब्धिः ४
तस्मात्सुवर्णं तैजसमिति

इति विशिष्टत्वग्राहकविरहो नाथ... ज्ञानानुकूलव्यापारकृतिमान् ग्रन्थकारः

भिन्नसंख्याविशिष्टविभाजकधर्मवद्धर्मिणां कथनं तात्पर्यम्

सर्वाधारतया प्रयोजकसंबंधभिन्नसंबंधेन लक्षणस्याभिमतत्वात् पृथिवीं विभजते सा द्विधेति नित्यत्वं ध्वंसाऽप्रतियोगि प्रागभावाप्रतियो

प्रागभावप्रति त्वम् अनित्यत्वं ध्वंसप्रतियोगित्वं प्रकारान्तरेण विभजते पुनरिति आत्मनो भोगायतनं शरीरं यदवच्छिन्नात्मनि भोगो जाय योगित्वे सति ध्वंसा

योगित्वे सति ध्वंसे तद्भोगायतनं सुखदुःखसाक्षात्कारो भोगः शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्र प्रतियोगित्वं ॥२

२४ यत्वं शरीरेन्द्रियत्वं शरीरेन्द्रियभिन्नो विषयः एवं गन्धवच्छरीरं पार्थिवशरीरं गन्धवदिन्द्रियं पार्थिवेन्द्रियं गन्धवान् विषयः पा

पुनः प्रकारान्तरेण शरीरेन्द्रियविषयभेदात्त्रित्वसंख्याविशिष्टविभाजकधर्मवद्धर्मिणा ज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वमर्थः

सा द्विधा नित्याऽनित्या च नित्या परमाणुरूपा अनित्या कार्यरूपा पुनस्त्रिविधा शरीरेन्द्रियविषयभेदात् शरीरमस्मदादीनां इन्द्रियं गन्धग्राहकं घ्राणं नासाग्रवर्ति विषयो मृत्पाषाणादिः शीतस्पर्शवत्य आपः ता द्विविधा नित्या अनित्याश्च नित्याः परमाणुरूपाः अनित्याः कार्यरूपाः पुनस्त्रिधाः शरीरेन्द्रियविषयभेदात् शरीरं वरुणलोके इन्द्रियं रसग्राहकं रसनं जिह्वाग्रवर्ति विषयः सरित्समुद्रादिः ॥

र्थिवविषय इति लक्षणं बोध्यं पार्थिवशरीरं दर्शयति शरीरमिति पार्थिवेन्द्रियं दर्शयति इन्द्रियमिति गन्धग्राहकमिति प्रयोजनकथनं घ्राणमिति संज्ञा नासाग्रेत्याश्रयोक्तिः एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयं पार्थिवविषयं दर्शयति मृत्पाषाणेति अपां लक्षणमाह शीतेति उत्पन्नविनष्टे जलेऽव्याप्तिवारणाय शीतस्पर्शसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजलत्वजातिमत्त्वं परजातिमत्त्वेति तात्पर्यम् शीतं शिलातलमित्यादौ जलसंयोगादेव स्पर्शभानमिति नातिव्याप्तिः अन्यत्सर्वं स्पष्टं

५ महापृथिवी महत्यापः महत्तेजः महान्वायुरुत्पद्यते एवमुत्पन्नस्य कार्यद्रव्यस्य जिहीर्षावशात्क्रियया परमाणु द्वयविभागे सति द्व्यणुकनाशः ततस्त्र्यणुकस्य तत एवं पृथिव्यादिनाशः असमवायिकारणनाशात् द्व्यणुकना(शः समवायिकारणनाशात् त्र्यणुकनाश इति संप्रदायः सर्वत्रासमवायिकारणनाशाद्द्रव्यनाश इति नवीनाः किं पुनः परमाणुसद्भावे प्रमाणं उच्यते जालसूर्यमरीचिस्थं सूक्ष्मतमं यद्रज उपलभ्यते तत्सावयवं चाक्षुषद्रव्य(त्वात् घटवत् त्र्यणुकावयवोपि सावयवः महदारंभकत्वात् तन्तुवत् यो द्व्यणुकावयवः स एव परमाणुः स नित्यः

5

शब्दगुणमाकाशं तच्चैकं विभु नित्यं च ॥

कार्यत्वेऽनवस्थाप्रसंगात् सृष्टिप्रलयसद्भावे धाता यथापूर्वमकल्पयदित्यादिश्रुतिः प्रमाणं सर्वकार्य द्रव्यध्वंसोऽवान्तरप्रलयः सर्वभावकार्यध्वंसो महाप्रलय इति विवेकः आकाशं लक्षयति शब्दगुणमिति आकाशस्यापि किं पृथिवीवन्नानात्वेत्याह तच्चैकमिति भेदे प्रमाणाभावादित्यर्थः एकत्वादेव सर्वत्र शब्दो पलब्धेः विभुत्वमंगीकर्तव्यमित्याह विभ्विति सर्वमूर्तद्रव्यसंयोगित्वं विभुत्वं मूर्तत्वं परिच्छिन्नपरिमा णवत्त्वं क्रियावत्त्वं वा विभुत्वादेवात्मवन्नित्यमित्याह नित्यं चेति ॥ ॥ ॥

वायुं लक्षयति रूपरहितेति आकाशादावतिव्याप्तिवारणाय स्पर्शवानिति पृथिव्यादावतिव्याप्तिवारणाय रूपरहितेति ननु प्राणस्य कुत्रान्तर्भाव इत्यत आह शरीरेति स चेति एक एव प्राणः स्थानभेदात्प्राणापानादिशब्दैर्व्यवह्रियत इत्यर्थः स्पर्शानुमेयो वायुः तथाहि योऽयं वायुर्वातीति सति अनुष्णाशीतस्पर्शोभासते स स्पर्शः कस्यचिदाश्रितः गुणत्वात् रूपवत् न चास्य पृथिव्याश्रयः उद्भूतस्पर्शपार्थिवस्योद्भूतरूपवत्त्वनियमात् न जलतेजसी अनुष्णाशीतत्वात् न विभुचतुष्टयं सर्वत्रोपलब्धिप्रसंगात् न मनः परमाणुस्पर्शस्यातीन्द्रियत्वात् तस्माद्यः प्रतीयमान

रूपरहितस्पर्शवान्वायुः स द्विविधो नित्योऽनित्यश्च नित्यः परमाणुरूपः अनित्यः कार्यरूपः पुनस्त्रिविधः शरीरेन्द्रियविषयभेदात् शरीरं वायुलोके इन्द्रियं स्पर्शग्राहकं त्वक् सर्वशरीरवृत्ति विषयो वृक्षादिकंपनहेतुः शरीरान्तःसंचारी वायुः प्राणः स चैकोऽप्युपाधिभेदात्प्राणापानादिसंज्ञां लभते ॥ ॥ ॥

स्पर्शाश्रयः स वायुः ननु वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वात् घटवदिति चेन्न उद्भूतरूपवत्त्वस्योपाधित्वात् यत्र द्रव्यत्वे सति बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वं तत्रोद्भूतरूपवत्त्वमिति साध्यव्यापकत्वं पक्षे साधनाव्यापकत्वं न चैवं तप्तवारिस्थतेजसोऽप्रत्यक्षत्वापत्तिरिष्टत्वात्तस्माद्रूपरहितत्वाद्वायुरप्रत्यक्षः इदानीं कार्यरूपपृथिव्यादिचतुष्टयस्योत्पत्तिविनाशक्रमः कथ्यते ईश्वरस्य चिकीर्षावशात् परमाणुषु क्रिया जायते ततः परमाणुद्वयसंयोगे द्व्यणुकमुत्प

आत्मनो पित्रादाष्ट संतात्

पत्रि छिन्न परिमाण वत्वं
क्रि योग त्वमु ५

६ ननु मनुष्योऽहं ब्राह्मणोऽहमित्यादौ सर्वत्राऽहंप्रत्ययेः शरीरस्यैव विषयत्वाच्छरीरमेवात्मेति चेन्न शरीरस्य करपादादि
नाशे [illegible] नापीन्द्रियाणामात्मत्वं योऽहं घटमद्राक्षं सोऽहमिदानीं स्पृशामीत्यनुसंधानाभावप्रसंगात्
अन्यानुभूते अन्यस्यानुसंधानायोगात् तस्माद्देहेन्द्रियव्यतिरिक्तो जीवः सुखदुःखादिवैचित्र्यात्प्रतिशरीरं
6 भिन्नः स च न परमाणुः शरीरव्यापिसुखाद्युपलब्ध्यप्रसंगात् न मध्यमपरिमाणः तथा सत्यनित्यत्वप्रसंगेन
कृता कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसंगात् तस्मान्नित्यो विभुर्जीवः मनसो लक्षणमाह सुखेति स्पर्शरहितत्वे सति क्रियाव
त्त्वं मनसो लक्षणं तच्चेति एकैकस्यात्मनः एकैकं मनः इत्यात्मनामनेकत्वान्मनसोऽप्यनेकत्वमित्यर्थः प

सुखाद्युपलब्धिसाधनमिन्द्रियं मनः तच्च प्रत्यात्मनियतत्वादनन्तं परमाणुरूपं नित्यं च

रमाणुरूपमिति मध्यमपरिमाणत्वे अनित्यत्वप्रसंगादित्यर्थः ननु मनोऽणुः किं न विभुः स्पर्शरहित
द्रव्यत्वादाकाशवदिति चेन्न मनसो विभुत्वे आत्ममनःसंयोगस्यासमवायिकारणस्याभावात् ज्ञानानु
त्पत्तिप्रसंगात् न च विभुद्वयस्य संयोगोऽस्तीति वाच्यं तत्संयोगस्य नित्यत्वेन सुषुप्त्यभावप्रसंगात् पुरीत
म२ द्व्यतिरिक्तप्रदेशे आत्मनः संयोगस्य सर्वदा विद्यमानत्वात् अणुत्वे तु यदा मनः पुरीतति नाड्यां प्रविशति
तदा सुषुप्तिः यदा निःसरति तदा ज्ञानोत्पत्तिरित्यणुत्वसिद्धिः आत्मनो निरूपणम् ६

तस्मात् अहं सुखी अहं दुःखी इत्यनुभवात्

कालं लक्षयति अतीतेति सर्वाधारः कालः सर्वकार्यनिमित्तकारणं दिशो लक्षणमाह प्राचीति दिगपि कार्यमा त्रे निमित्तकारणं आत्मनो लक्षणमाह ज्ञानेति आत्मानं विभजते सद्विविधइति परमात्मनो लक्षणमाह तत्रे ति नित्यज्ञानाधिकरणत्वमीश्वरत्वं ननु ईश्वरस्य सद्भावे किं प्रमाणं न तावत्प्रत्यक्षं तद्धि बाह्यं अंतरं वा नाद्यः

अतीतादिव्यवहारहेतुः कालः स चैको विभुर्नित्यश्च प्राच्यादिव्यवहारहेतुर्दिक् सा चैका नित्या विभ्वी च ज्ञानाधिकरणमात्मा स द्विविधः परमात्मा जीवात्मा च तत्रेश्वरः सर्वज्ञः परमात्मा एक एव जीवः प्रतिशरी रं भिन्नो विभुर्नित्यश्च

अरूपिद्रव्यत्वात् नांत्यः आत्मसुखादिव्यतिरिक्तत्वात् नाप्यनुमानं लिंगाभावादिति चेन्न क्षित्यंकुरादिकं सकर्तृ कं कार्यत्वात् घटवदित्यनुमानस्य प्रमाणत्वात् उपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वं कर्तृत्वं उपादा नं समवायिकारणं सकलपरमाण्वादिसूक्ष्मदर्शित्वात्सर्वज्ञत्वं यः सर्वज्ञः सर्ववित् इत्यागमोपि तत्र प्रमा णं जीवस्य लक्षणमाह जीवइति सुखादिमत्त्वं जीवलक्षणम् ॥

अत्र च परमाणुष्वेव पाकः न द्व्यणुकादौ आम इति भावः तदेव परमाणुषु रूपान्तरोत्पत्तौ पश्चाद्द्व्यणुकनाशे च
न द्व्यणुकादिक्रमेणारम्भवादो नेति तत्र परमाणवः समवायिकारणं तेजःसंयोगः असमवायिकारणं
अदृष्टादिकं निमित्तकारणं द्व्यणुकादिरूपे कारणरूपमसमवायिकारणमिति पीलुपाक
वादिनः वैशेषिकाः पूर्वव्यूहस्य नाशे विनैव अवयविन्यवयवेषु परमाणुपर्यन्तेषु युगपद्रूपान्तरोत्पत्तिरिति
पिठरपाकवादिनो नैयायिकाः अनेकावयवावयविपरिमाणवत् रूपादिकमनित्यमित्यर्थः अत्र जलादौ विशेषः
नित्यगतं नित्यमनित्यगतमनित्यम् एकत्वादिव्यवहारासाधारणकारणं संख्या नवद्रव्यवृत्तिः
एकत्वादिपरार्धपर्यन्ता एकत्वं नित्यगतं नित्यमनित्यगतमनित्यम् द्वित्वादिकं तु सर्वत्रानित्यमेव
मानव्यवहारासाधारणकारणं परिमाणं नवद्रव्यवृत्ति तच्चतुर्विधम् अणु महद्दीर्घं ह्रस्वं चेति
पृथग्व्यवहारासाधारणकारणं पृथक्त्वं सर्वद्रव्यवृत्तिः संयुक्तव्यवहारासाधारणहेतुः संयोगः सर्वद्र
व्यवृत्तिरिति परमाणुगतमित्यर्थः अनित्यगतमिति द्व्यणुकादिनिष्ठमित्यर्थः रूपादिचतुष्टयमुक्त्वा
तदनन्तरमवसरसङ्गत्या लक्षयन्नत्र प्रयोजकं धर्मं तद्भावस्थानन्तरं संख्यां लक्षयति एकत्वादि
परिमाणं लक्षयति मानेति परिमाणं विभजते तच्चेति भावप्रधानो निर्देशः अणुत्वमहत्त्वदीर्घत्वह्रस्वत्व
भेदादित्यर्थः पृथक्त्वं लक्षयति पृथगिति इदमस्मात् पृथगिति व्यवहारकारणमित्यर्थः संयोगं लक्षयति स
युक्त इति इमौ संयुक्ताविति व्यवहारहेतुरित्यर्थः संख्यादिलक्षणेषु सर्वत्र दिक्कालादौ व्यभिचारवारणाय असा
धारणेति संयोगस्त्रिविधः कर्मजः संयोगजः अभिघातजश्च आद्यः हस्तक्रियया पुस्तकसंयोगः द्वितीयो हस्तपुस्तक

त्वगिन्द्रियग्राह्यत्वविशिष्टतिशिष्टजातिमत्त्वमिति लक्षणं

रूपं लक्षयति चक्षुरिति । संख्यादावतिव्याप्तिवारणाय मात्रपदं रूपत्वेऽतिव्याप्तिवारणाय गुणपदं प्रभाभित्ति
संयोगेऽतिव्याप्तिवारणाय विशेषपदं देयं ननु अव्याप्यवृत्ति नीलादिसमुदाय एव चित्ररूपमिति चेन्न रूप
स्याव्याप्यवृत्तित्वमिति नियमात् तथा च चित्रपटेऽवयवरूपस्यावयवीति विरिति चेन्न रूपरहितत्वेन पटस्याप्रत्य
क्षत्वप्रसंगात् न च रूपवत्समवेतत्वमेव प्रत्यक्षत्वप्रयोजकं गौरवात् तस्मात् पटस्य प्रत्यक्षत्वान्यथानुपपत्त्या चित्ररूप

चक्षुर्मात्रग्राह्यो गुणो रूपं तच्च शुक्लनीलपीतरक्तहरितकपिशचित्रभेदात्सप्तविधं ज
लपृथिवीतेजोवृत्ति तत्र पृथिव्यां सप्तविधं अभास्वरशुक्लं जले भास्वरशुक्लं तेजसि रसनाग्राह्यो
गुणो रसः स च मधुराम्ललवणकटुकषायतिक्तभेदात् षड्विधः पृथिवीजलवृत्तिः पृथिव्यां षड्विधः
२३ जले मधुर एव घ्राणग्राह्यो गुणो गंधः सुरभिरसुरभिश्च पृथिवीमात्रवृत्तिः त्वगिन्द्रियमात्रग्राह्यो गु
णः स्पर्शः स च त्रिविधः शीतोष्णानुष्णाशीतभेदात् पृथिव्यप्तेजोवायुवृत्तिः तत्र शीतो जले उष्ण
स्तेजसि अनुष्णाशीतः पृथिवीवाय्वोः रूपादिचतुष्टयं पृथिव्यां पाकजमनित्यं च अन्यत्रापाक

(रसनग्राह्यगुणत्वेतु गन्धादजातिमत्वं)

सिद्धिः रसं लक्षयति रसनेति रसत्वेऽतिव्याप्तिवारणाय गुणपदं रसस्याश्रयमाह पृथिवीति आश्रयं दर्शि
भव्याद्दर्शयति पृथिव्यामिति गंधं लक्षयति घ्राणेति गंधत्वेऽतिव्याप्तिवारणाय गुणपदं स्पर्शं लक्षयति
त्वगिति स्पर्शत्वेऽतिव्याप्तिवारणाय गुणपदं मनोग्राह्यसुखादावतिव्याप्तिवारणाय मात्रपदं पाकजमिति पाकस्ते
जःसंयोगः तेन पूर्वरूपं नश्यति रूपान्तरमुत्पद्यते इत्यर्थः ॥

त्वगिन्द्रियग्राह्यत्वनिर्गुणत्वाधार

सोऽयं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञायां तत्ताविषयकत्वात् संस्कारजन्यत्वे सति ज्ञानत्वादतिव्याप्तिरिति चेन्न प्रत्यभिज्ञाया जनताविषयकस्मृतिजन्यत्वेन संस्कारजन्यत्वाभावात्
संस्कारत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताशालीत्वमिति विवक्षणात् प्रत्यभिज्ञायां च कत्ताविषयकत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताश्रयत्वान्न दोषः

तर्की ८ बुद्धेर्लक्षणमाह बुद्धिरिति जानामीत्यनुव्यवसायगम्यज्ञानत्वमेव लक्षणमित्यर्थः बुद्धिं विभजते सा चेति स्मृतेर्ल
क्षणमाह संस्कारेति भावनाख्यः संस्कारः संस्कारध्वंसेऽतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानमिति घटादिप्रत्यक्षेऽतिव्या
प्तिवारणाय संस्कारजन्यमिति अनुभवलक्षणमाह तद्भिन्नमिति स्मृतिभिन्नं ज्ञानमनुभव इत्यर्थः अनुभवं
विभजते स द्विविध इति यथार्थानुभवलक्षणमाह तद्वतीति ननु घटे घटत्वमिति प्रमायामव्याप्तिः घट

8 पृथिव्यां घृतादौ अग्निसंयोगजं द्रवत्वं तेजसि सुवर्णादौ चूर्णादिपिण्डीभावहेतुर्गुणः स्नेहः जलमा
त्रवृत्तिः श्रोत्रग्राह्यो गुणः शब्दः आकाशमात्रवृत्तिः स द्विविधः ध्वन्यात्मको वर्णात्मकश्चेति ध्व
न्यात्मको भेर्यादौ वर्णात्मकः संस्कृतभाषादिरूपः सर्वव्यवहारहेतुर्बुद्धिर्ज्ञानं सा च द्विवि
धा स्मृतिरनुभवश्च संस्कारजन्यं ज्ञानं स्मृतिः तद्भिन्नं ज्ञानमनुभवः स द्विविधः यथार्थोऽय
थार्थश्च तद्वति तत्प्रकारकोऽनुभवो यथार्थः सैव प्रमेत्युच्यते तदभाववति तत्प्रकारकश्चा

स्मृतित्वावच्छिन्नप्रतियो
गिताकभेदवत्त्वे सति
ज्ञानत्वमनुभवत्वं ननु त
त्स्मृतित्वावच्छिन्नप्रति
योगिताकभेदवत्त्वस
ति ज्ञानत्वमिति यदि
...तीनातिव्याप्तिः

त्वे घटाभावादिति चेन्न यत्र यत्संबन्धोऽस्ति तत्र तत्संबन्धानुभव इत्यर्थात् घटत्वेऽपि घटसंबन्धोऽस्तीति
नाव्याप्तिः सैवेति यथार्थानुभव एव शास्त्रे प्रमेत्युच्यत इत्यर्थः अयथार्थलक्षणमाह तदभाववतीति ८
नन्विदं संयोगीति प्रमायामतिव्याप्तिरिति चेन्न एतद्वृत्त्यवच्छेदेन यत्संबन्ध ॥

संयोगनाशत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावत्त्वं संयोगस्य तत्तन्नाशत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतात्वात् अतिव्याप्तिः
संयोगभिन्नत्वे सति संयोगनाशको गुणो विभागः इति

क्रियया

॥२

विभागं लक्षयति संयोगेति कालादावतिव्याप्तिवारणाय गुण इति रूपादावतिव्याप्तिवारणाय संयोग
द्विविधेति — विनाशक इति विभागोऽपि कर्मजो विभागजश्च आद्यो हस्तपुस्तकविभागः द्वितीयः हस्तपुस्तकविभागात् कायपुस्तकविभागः
परत्वापरत्वयोर्लक्षणमाह परापरेति परव्यवहारकारणं परत्वं अपरव्यवहारकारणमपरत्वमित्यर्थः
ते विभजते ते द्विविधे इति दिक्कृतयोरुदाहरणमाह दूरस्थ इति कालकृते उदाहरति ज्येष्ठ इति गुरुत्वं लक्ष
यति आद्येति द्वितीयादिपतनस्य वेगासमवायिकारणत्वाद् वेगेति व्याप्तिवारणायाद्येति द्रवत्वं लक्षयति
स्यन्दनेति स्यन्दनेति स्पन्दनं द्रवत्वं तेजःसंयोगजं नैमित्तिकं तद्भिन्नं सांसिद्धिकं पृथिव्यां नैमित्तिकमुदाहरे
संयोगनाशको गुणो विभागः परापरव्यवहारासाधारणकारणे परत्वापरत्वे ते द्विविधे दि
क्कृते कालकृते च दूरस्थे दिक्कृतं परत्वं समीपस्थे दिक्कृतमपरत्वं ज्येष्ठे कालकृतं परत्वं कनिष्ठे कालकृतम
परत्वं आद्यपतनासमवायिकारणं गुरुत्वं पृथिवीजलवृत्ति स्यन्दनासमवायिकारणं द्रवत्वं पृथिव्यप्तेजो
वृत्तिः तद्द्विविधं सांसिद्धिकं नैमित्तिकं च सांसिद्धिकं जले नैमित्तिकं पृथिवीतेजसोः ॥ ० ९ ९ ॥ =
ति घृतादाविति तेजसि तदाह सुवर्णादाविति स्नेहं लक्षयति चूर्णेति कालादावतिव्याप्तिवारणाय गुण इति रू तर्कसं
पादावतिव्याप्तिवारणाय पिण्डीभावेति शब्दं लक्षयति श्रोत्रेति शब्दत्वे ऽतिव्याप्तिवारणाय गुणपदं रूपादाव ग्रा ८
तिव्याप्तिवारणाय श्रोत्रेति शब्दस्त्रिविधः संयोगजो विभागजः शब्दजश्चेति तत्राद्यः भेरीदण्डसंयोगजः
द्वितीयो वंशे पाट्यमाने दलद्वयविभागजन्यश्चटचटाशब्दः भेर्यां दिदेशमारभ्य श्रोत्रपर्यन्तं द्वितीयादिशब्दाः

समवायसंबंधावच्छिन्नाद्यपतनत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितसमवायसंबंधावच्छिन्नकारणतावत्त्वं

आद्यपतनासमवायिसमवेतत्वे आद्यपतनात् तथा
सिद्धनियतरूपवृत्तित्वं वा

गंधं प्रतिरूपप्रागभावस्य एवंच अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तित्वं कारणत्वं कार्यलक्षणमाह कार्यमिति कारणं वि
५ तत्र भजते कारणमिति समवायिकारणलक्षणमाह यत्समवेतमिति यस्मिन्समवेतमित्यर्थः असमवायिकारणलक्ष तंतुसंयोग-
यति कार्येणेति कार्येणेत्यत्र दुदाहरति तंतुसंयोगइति कार्येण पटेन एकस्मिन्तंतौ समवेतत्वात् तंतुरूपं पटरूप पटस्यासम
स्यासमवायिकारणमित्यर्थः निमित्तकारणं लक्षयति तदुभयेति समवाय्यसमवायिभिन्नकारणं निमित्तकार वायिकारण

मित्यर्थः तंतु
यत्समवेतं कार्यमुत्पद्यते तत्समवायिकारणं यथा तंतवः पटस्य समवायिकारणं पटश्च स्वगतरूपादेः कार्येण का रूपमिति का
१ रणेन वा सहैकस्मिन्नर्थे समवेतत्वे सति कारणमसमवायिकारणं यथा तंतुसंयोगः पटस्य तदुभयभिन्नकार र्येण पटेन स
णं निमित्तकारणं यथा तुरीवेमादिकं पटस्य तदेतत्त्रिविधकारणमध्ये यदसाधारणं कारणं तदेव करणं ॥ हैकस्मिन्तं

तौ समवेत
णमित्यर्थः करणमुपसंहरति तदेतदिति प्रत्यक्षलक्षणमाह तत्रेति प्रमाणचतुष्टयमध्ये इत्यर्थः प्रत्यक्षज्ञान त्वात् तंतुरू
स्य लक्षणमाह इंद्रियेति इंद्रियं चक्षुरादिकं अर्थो घटादिः तयोः सन्निकर्षः संयोगादिः तज्जन्यं ज्ञानमित्यर्थः निर्वि ३
कल्पकस्य लक्षणमाह निष्प्रकारकमिति विशेष्यविशेषणसंबंधं ननु निर्विकल्पके किं प्रमाणमिति चेन्न गौरिति
विशिष्टज्ञानं विशेषणज्ञानजन्यं विशिष्टज्ञानत्वात् दंडीति ज्ञानवदित्यनुमानस्य प्रमाणत्वात् ॥ ॥ ॥ ५

पं तंतुरूपं पटगतरूपस्य प्र

अन्यूनानतिरिक्तवृत्तिधर्मावच्छेदकं

धूमाभावस्य प्रतियोगिता

भावस्तदवच्छेदेन संबंधज्ञानस्याविवक्षितत्वात् संयोगाभावावच्छेदेन संयोगज्ञानस्य भ्रमत्वात् संयोगावच्छेदेन संयोगसंबंधस्य सत्वान्नातिव्याप्तिः यथार्थानुभवं विभजते यथार्थेति प्रसंगात्प्रमाकरणं विभजते तत्करणमिति प्रमाकरणं प्रमाणमिति प्रमाणसामान्यलक्षणं करणलक्षणमाह असाधारणेति साधारणकारणे दिक्कालादावतिव्याप्तिः वारणाय असाधारणेति कारणलक्षणमाह कार्येति पूर्ववृत्तिकारणमित्युक्ते रासभादावतिव्याप्तिः स्यादतो नियतेति तावन्मात्रे कृते कार्येतिव्याप्तिरतः पूर्ववृत्तीति ननु तन्तुरूपमपि पटं प्रति कारणं स्यादिति चेन्न अनन्यथासिद्ध

तद्व्यक्ति व्यक्ति जाति घटत्व साधारणत्वं

• यथार्थानुभवश्चतुर्विधः प्रत्यक्षानुमित्युपमितिशाब्दभेदात् तत्करणमपि चतुर्विधं प्रत्यक्षानुमानोपमानशाब्दभेदात् असाधारणं कारणं करणं अनन्यथासिद्धकार्यनियतपूर्ववृत्तिकारणं कार्यं प्रागभावप्रतियोगि तत्कारणं त्रिविधं समवाय्यसमवायिनिमित्तभेदात् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नियतेन पूर्ववृत्ति

त्वे सतीति विशेषणात् अनन्यथासिद्धत्वमन्यथासिद्धविरहः अन्यथासिद्धस्त्रिविधः येन सहैव यस्य यं प्रति पूर्ववृत्तित्वमवगम्यते तेन तं प्रति तदन्यथासिद्धं यथा तन्तुना तन्तुरूपं तन्तुत्वं च पटं प्रति अन्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वे ज्ञात एव यस्य यं प्रति पूर्ववृत्तित्वमवगम्यते तं प्रति तदन्यथासिद्धं यथा घटं प्रति पूर्ववृत्तित्वे ज्ञात एव घटं प्रत्याकाशस्य अन्यत्र क्लृप्तनियतपूर्ववर्तिन एव कार्यसंभवे तत्सहभूतमन्यथासिद्धं यथा पाकजस्थले ॥ ॥ ॥ ॥

विशेषणविशेष्यभावमुदाहरति अभाववदिति तदुपपादयति घटाभाववदिति भूतले घटो नास्तीत्यत्र अभावस्य विशेष्यत्वं द्रष्टव्यं एतेनानुपलब्धेः प्रमाणान्तरत्वं यद्यत्र घटोऽभविष्यत्तदा भूतलमिवाद्रक्ष्यत् दर्शनाभावान्नास्तीति तर्कितप्रतियोगिसत्त्वविरोध्यनुपलब्धिसहकृतेनेन्द्रियेणैव अभावज्ञानोपपत्तौ अनुपलब्धेः प्रमाणान्तरत्वासंभवात् अधिकरणज्ञानार्थमपेक्षणीयेन्द्रियस्यैव करणत्वोपपत्तौ अनुपलब्धेः करणत्वस्यायुक्तत्वात् ननु विशेषणविशेष्यभावसन्निकर्षस्य संबन्धलक्षणाभावात्कथं संबन्धत्वमिति चेन्न विशेषणविशेष्यभावो विशेषणविशेष्यस्वरूपमेवेनाति

अभावप्रत्यक्षे विशेषणविशेष्यभावः सन्निकर्षः घटाभाववद्भूतलमित्यत्र चक्षुःसंयुक्तभूतले घटाभावस्य विशेषणत्वात् एवं सन्निकर्षषट्कजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षं तत्करणमिन्द्रियं तस्मादिन्द्रियं प्रत्यक्षप्रमाणमिति सिद्धं ॥ व्याख्यातं प्रत्यक्षं अनुमितिकरणमनुमानं परामर्शजन्यं ज्ञानमनुमितिः व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं प

रिक्तः संबंधः प्रत्यक्षज्ञानमुपसंहरन् तस्य करणमाह एवमिति असाधारणकारणत्वादिन्द्रियमेव प्रत्यक्षज्ञानकरणमित्यर्थः प्रत्यक्षमुपसंहरति तस्मादिति व्याख्यानेप्रत्यक्षे अनुमानं लक्षयति अनुमितिकरणमिति अनुमितेर्लक्षणमाह परामर्शेति ननु संशयोत्तरप्रत्यक्षे ऽतिव्याप्तिः स्थाणुपुरुषसंशयानन्तरं पुरुषत्वव्याप्यकरादिमानयमिति परामर्शात् पुरुष एवेति प्रत्यक्षजननात् न च तत्रानुमितिरेवेति वाच्यं पुरुषं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायविरोधादिति चेन्न पक्षतासहकृतपरामर्शजन्यत्वस्य विवक्षितत्वात् सिषाधयिषाविरहसहकृतसिद्ध्यभावः

पक्षता ॥ २२॥

पक्षसिद्धिरस्ति सिसाधयिषाप्यस्ति तत्र सिसाधयिषा ६१

विरहसहकृतसिद्ध्यभावविशेषणाभावाद्विशिष्टाभावः यत्र सिसाधयिषा नास्ति सिद्धिरपि नास्ति तत्र सिद्धिरूपविशेष्याभावाद्विशिष्टाभावः एवं सिसाधयिषा ऽस्ति सिद्धिर्नास्ति तत्रोभ

10

विशेषणज्ञानस्यापि सविकल्पकत्वेन तस्याप्रसंगात् निर्विकल्पकसिद्धिः सविकल्पकं लक्षयति सप्रकारकमिति नामजात्यादिविशेषणविशेष्यसंबंधावगाहिज्ञानमित्यर्थः सविकल्पकमुदाहरति यथेति इंद्रियार्थसन्निकर्षं विभजते प्रत्यक्षेति संयोगसन्निकर्षमुदाहरति चक्षुषेति द्रव्यप्रत्यक्षे सर्वत्र संयोगः सन्निकर्षः इत्यर्थः आत्मा मनसा संयुज्यते मन इंद्रियेण इंद्रियमर्थेन ततः प्रत्यक्षज्ञानमुत्पद्यते संयुक्तसमवायमुदाहरति घटरूपेति तत्र युक्तिमाह च

तत्र प्रत्यक्षज्ञानकरणं प्रत्यक्षं इंद्रियार्थसंनिकर्षजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षं तद्द्विविधं निर्विकल्पकं सविकल्पकं च तत्र निष्प्रकारकं निर्विकल्पकं यथा किंचिदिति सप्रकारकं सविकल्पकं ज्ञानं यथा डित्थोयं ब्राह्मणोयं श्यामोयमिति तत्र प्रत्यक्षज्ञाने हेतुरिंद्रियार्थसंनिकर्षः षड्विधः संयोगः संयुक्तसमवायः संयुक्तसमवेतसमवायः समवायः समवेतसमवायः विशेषणविशेष्यभावश्चेति चक्षुर्घटजनने संयुक्तसमवायः सन्निकर्षः चक्षुःसंयुक्ते घटे रूपस्य समवायात् श्रोत्रेण शब्दसाक्षात्कारे समवायः सन्निकर्षः कर्णविवरवर्त्याकाशस्य श्रोत्रत्वात् शब्दस्याकाशगुणत्वात् गुणगुणिनोश्च समवायात् शब्दत्वसाक्षात्कारे समवेतसमवायः सन्निकर्षः श्रोत्रसमवेते शब्दे शब्दत्वस्य समवायात् ॥ ॥

क्षुःसंयुक्ते इति संयुक्तसमवेतसमवायमुदाहरति रूपत्वेति समवायमुदाहरति श्रोत्रेणेति तदुपपादयति कर्णेति ननु दूरस्थशब्दस्य कथं श्रोत्रसंबंधः इति चेन्न वीचीतरंगन्यायेन कदंबमुकुलन्यायेन वा शब्दांतरोत्पत्तिक्रमेण श्रोत्रदेशजातस्य श्रोत्रसंबंधात् समवेतसमवायमुदाहरति शब्दत्वेति ॥ ॥ ॥ ॥ त्व२ ॥ ॥ ॥

रूपत्वप्रत्यक्षजनने संयुक्तसमवेतसमवायः सन्निकर्षः चक्षुःसंयुक्तघटसमवेते रूपे रूपत्वस्य समवायात् २

११ तस्मादिति लिंगपरामर्शादित्यर्थः परार्थानुमानमाह यत्त्विति यच्छब्दस्य तत्परार्थानुमानमिति तच्छब्देनान्व
यः पंचावयववाक्यमुदाहरति यथेति अवयवस्वरूपमाह प्रतिज्ञेति उदाहृतवाक्ये प्रतिज्ञाविशेषमाह पर्वतोव
ह्निमानिति साध्यवत्तया पक्षवचनं प्रतिज्ञा पंचम्यंतं लिंगप्रतिपादकं हेतुः व्याप्तिप्रतिपादकमुदाहरणं पक्षध
र्मताप्रतिपादनमुपनयः अबाधितत्वादिकं निगमनप्रयोजनं अनुमितिकरणमाह स्वार्थेति ननु व्याप्तिस्मृति

21 तस्मात्पर्वतोवह्निमानितिज्ञानमनुमितिरुत्पद्यते तदेतत्स्वार्थानुमानं यत्तु स्वयंधूमादग्निमनुमायपरं =
बोधयितुं पंचावयववाक्यं प्रयुज्यते तत्परार्थानुमानं यथापर्वतोऽग्निमान् धूमवत्त्वात् योयोधूमवान्सः सो
ऽग्निमान् यथामहानसः तथाचायं तस्मात्तथेति अनेन प्रतिपादिताल्लिंगात्परोऽप्यग्निं प्रतिपद्यते प्रति
ज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगममानि पंचावयवाः पर्वतोऽग्निमानिति प्रतिज्ञा धूमवत्त्वादिति हेतुः योयोधूम
तस्मात्तथेति निगमनं वान्सः सोऽग्निमानित्युदाहरणं तथाचायमित्युपनयः स्वार्थानुमिति परार्थानुमित्योर्लिंगपरामर्श ए
तस्मात्९

पक्षधर्मताज्ञानाभ्यामेवानुमितिसंभवे व्याप्तिविशिष्टपरामर्शः किमर्थमंगीकर्तव्यमितिचेन्न वह्निव्याप्यधूमवान
यमिति शाब्दपरामर्शस्थले परामर्शस्य आवश्यकतया लाघवेन सर्वत्र परामर्शस्यैव करणत्वात् लिंगं न करणं अती
तादौ व्यभिचारात् व्यापारवत्कारणं करणमिति मते परामर्शद्वारा व्याप्तिज्ञानं करणं तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनको ११

 व्याप्ति=

जिकाभावविशिष्टमण्यभावस्यदाहकारणत्ववत् सिषाधयिषाविरहसहकृतसिध्यभावस्यापि अनुमितिकारणत्वं प
रामर्शलक्षयति व्याप्तिरिति व्याप्तिविषयकं पक्षधर्मताज्ञानं परामर्श इत्यर्थः परामर्शमभिनीयदर्शयति यथेति अ
नुमितिमभिनयति तज्जन्यमिति परामर्शजन्यमित्यर्थः व्याप्तेर्लक्षणमाह यत्रेति यत्र धूमस्तत्राग्निरिति व्याप्तेरभिनयः
साहचर्यनियम इति लक्षणं साहचर्यं सामानाधिकरण्यं तस्य नियमः हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्य
समानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यर्थः पक्षधर्मतास्वरूपमाह व्याप्यस्येति अनुमानं विभजते अनुमानमिति स्वार्थानुमितिं

यथा वह्निव्याप्यधूमवानयं पर्वत इति ज्ञानं परामर्शः तज्जन्यं पर्वतो वह्निमानिति ज्ञानमनुमितिः यत्र धूमस्तत्राग्नि ॥
रिति साहचर्यनियमो व्याप्तिः व्याप्यस्य पर्वतादिवृत्तित्वं पक्षधर्मता अनुमानं द्विविधं स्वार्थं परार्थं च स्वार्थं स्वा ॥
नुमितिहेतुः तथा हि स्वयमेव भूयोदर्शनेन यत्र धूमस्तत्राग्निरिति महानसादौ व्याप्तिं गृहीत्वा पर्वतसमीपं गतस्तद्ग
ते चाग्नौ संदिहानः पर्वते धूमं पश्यन् व्याप्तिं स्मरति यत्र धूमस्तत्राग्निरिति तदनन्तरं वह्निव्याप्यधूमवानयं पर्वत
मे इति ज्ञानमुत्पद्यते अयमेव लिङ्गपरामर्श इत्युच्यते ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

दर्शयति स्वयमेवेति भूयोदर्शनेनेति ननु पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वादौ शतशः सहचारदर्शनेऽपि व्यभिचारोपलब्धेर्भूयो
दर्शनेन कथं व्याप्तिग्रह इति चेन्न व्यभिचारज्ञानविरहसहकृतसहचारज्ञानस्य व्याप्तिग्राहकत्वात् व्यभिचारज्ञानं निश्च
यः शङ्का वा तद्विरहः क्वचित्तर्कात् क्वचित्स्वतः सिद्ध एव धूमाग्निव्याप्तिग्रहे कार्यकारणभावभङ्गापत्तिलक्षणस्तर्कः व्यभिचा
रशङ्कानिवर्तकः ननु सकलवह्निधूमयोरसंनिकर्षात्कथं व्याप्तिग्रह इति चेन्न धूमत्ववह्नित्वरूपसामान्यप्रत्यासत्त्या सकल

१२ पक्षलक्षणमाह संदिग्धेति ननु श्रवणानंतरभाविमननस्थलेऽव्याप्तिः तत्र वेदवाक्यैरात्मनो निश्चितत्वेन संदेहाभावा
त् किंच प्रत्यक्षेपि वह्नौ पक्षेच्छया नुमितिस्तत्राव्याप्तिरिति चेन्न उक्तपक्षताश्रयत्वस्य पक्षलक्षणत्वात् सपक्षलक्षणमाह
निश्चितेति विपक्षलक्षणमाह निश्चितेति एवं सद्धेतुं प्रसाध्यासद्धेतुं निरूपयितुं विभजते सव्यभिचारेति अनुमितितत्क

12 संदिग्धसाध्यवान्पक्षः यथा धूमवत्वे हेतौ पर्वतः निश्चितसाध्यवान्सपक्षः यथा तत्रैव महानसः निश्चितसाध्या
अन्वतिरेकदृष्टांते–२ भाववान्विपक्षः यथा तत्रैव महाह्रदः सव्यभिचारविरुद्धसत्प्रतिपक्षासिद्धबाधिताः पंचहेत्वाभासाः सव्य
भिचारोनैकांतिकः सत्रिविधः साधारणानुपसंहारिभेदात् तत्र साध्याभाववद्वृत्तिः साधारणोनैकांतिकः
साधारणा–२ यथा पर्वतोग्निमान्प्रमेयत्वादिति प्रमेयत्वस्य वह्न्यभाववति ह्रदे विद्यमानत्वात् सर्वसपक्षविपक्षव्यावृत्तः
मा३५ पक्षवृत्तिरसाधारणः यथा शब्दो नित्यः शब्दत्वादिति शब्दत्वं सर्वेभ्यो नित्येभ्योऽनित्येभ्यो व्यावृत्तं शब्दमात्र
वृत्तिः अन्वयव्यतिरेकदृष्टांतरहितोनुपसंहारी यथा सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादिति अत्र सर्वस्यापि पक्षत्वाद्
दृष्टांतो नास्ति साध्याभावव्याप्तो हेतुर्विरुद्धः यथा शब्दो नित्यः कृतकत्वादिति कृतकत्वं हि नित्यत्वाभावेना
त्वेन व्याप्तं यस्य साध्याभावसाधकं हेत्वंतरं विद्यते स सत्प्रतिपक्षः यथा शब्दो नित्यः श्रावणत्वात् शब्दत्ववद्

दृष्टांते–१

रणान्यतरप्रतिबंधकयथार्थज्ञानविषयत्वं हेत्वाभासत्वं सव्यभिचारं विभजते सत्रिविध इति साधारणं लक्षयति त राम
त्रेति उदाहरति यथेति असाधारणं लक्षयति सर्वेति अनुपसंहारिणो लक्षणमाह अन्वयेति विरुद्धं लक्षयति सा १२
ध्येति सत्प्रतिपक्षं लक्षयति यस्येति असिद्धं विभजते असिद्ध इति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

...नुतच्छेद्यादेतुप दर्शनेरजुमातं गातस्थैवामीतुरंगमाह इतिवृत्तास्पर्य वशात् तच्छेदेन साध्यग्रहस्तथा च साध्याभाववदृत्त्वभावयोर्व्याप्तिर्व्यतिरेकव्या...
...मत्रास्याद्युपस्थितस्य परित्यागे मानाभावादिति चेन्न लिङ्गपरामर्शोतिलिङ्गम् रिति भावः ॥

अनुमानमुपसंहरति तस्मादिति लिङ्गं विभजते लिङ्गमिति अन्वयव्यतिरेकिणं लक्षयति अन्वयेनेति हेतुसाध्ययोर्व्याप्ति
रन्वयव्याप्तिः तदभावयोर्व्याप्तिः व्यतिरेकव्याप्तिः केवलान्वयिनो लक्षणमाह अन्वयेति केवलान्वयिसाध्यकं केवला
न्वयि अत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वं केवलान्वयिनमुदाहरति घटोभिधेयः प्रमेयत्वादिति ईश्वरप्रमावि
षयत्वं सर्वपदा[illegible]भिधेयत्वं च सर्वत्रास्तीति व्यतिरेकाभावः व्यतिरेकमुदाहरति पृथिवीति ननु इतरभेदः प्रसिद्धो न वा

तस्माल्लिङ्गपरामर्शोनुमानं लिङ्गं त्रिविधं अन्वयव्यतिरेकि केवलान्वयि केवलव्यतिरेकि चेति अन्वयेनव्य
तिरेकेण व्याप्तिमदन्वयव्यतिरेकि यथा वह्नौ साध्ये धूमवत्त्वं यत्र धूमस्तत्राग्निर्यथा महानस इत्यन्व ॥
यव्याप्तिः यत्र वह्निर्नास्ति तत्र धूमोपि नास्ति यथा महाहृद इति व्यतिरेकव्याप्तिः अन्वयमात्रव्याप्तिकं केवलान्वयि य
था घटोभिधेयः प्रमेयत्वात्पटवदिति अत्र प्रमेयत्वाभिधेयत्वयोर्व्यतिरेकव्याप्तिर्नास्ति सर्वस्य प्रमेयत्वादभिधे ॥
यत्वाच्च व्यतिरेकमात्रव्याप्तिकं केवलव्यतिरेकि यथा पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वात् यदितरेभ्यो न भि
न द्यते न तद्गन्धवत् यथा जलं न चेदं तथा तस्मान्न तथेति अत्र यद्गन्धवत्तदितरेभ्यो भिन्नमित्यन्वयदृष्टान्तो नास्ति पृथि ॥

व्याश्चेयत्र प्रसिद्धस्तत्र हेतुत्वेऽन्वयित्वं असत्त्वे साधारण्यं द्वितीये साध्यज्ञानाभावात् कथं तद्विशिष्टानुमितिः विशे
षणज्ञानाभावे विशिष्टज्ञानानुदयात् प्रतियोगिज्ञानाभावात् व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमपि न स्यादिति चेन्न जलादित्र
योदशान्योन्याभावानां त्रयोदशानां प्रत्येकं प्रसिद्धानां मेलनं पृथिव्यामेव साध्यते तत्र त्रयोदशत्वावच्छिन्नसाध्यस्य
एकाधिकरणवृत्तित्वाभावान्नान्वयित्वासाधारण्ये प्रत्येकाधिकरणप्रसिद्ध्या साध्यविशिष्टानुमितिः व्यतिरेकव्याप्ति

केवलव्यतिरेकिणो लक्षणमाह व्यतिरेकमात्रेति साध्याभावसाधनाभावयोर्व्याप्तिः [illegible] व्यतिरेकिव्याप्ति

२०७

क॰ ८

इतरेषां तु परामर्शे प्रतिबंधकत्वं तन्न साध्यसाधारणस्य व्यभिचाराभावत्वस्य विरुद्धस्य समानाधिकरणाभावतया
५ व्याप्यत्वासिद्धस्य विशिष्टव्याप्त्यभावतया साधारण्यान्यतमे हेत्वाभासे व्यभिचारस्वरूपघटकत्वेन व्यभिचारज्ञानप्र
तिबंधकत्वं व्याप्यत्वासिद्धिस्वरूपासिद्ध्योः पक्षधर्मताज्ञानप्रतिबंधकत्वं उपाधेस्तु व्यभिचारज्ञानद्वारा व्याप्तिज्ञान
क॰ ४ प्रतिबंधकत्वमिति साध्यसाधनं तु पक्षताविरहत्वरूपासिद्धेनैव निगृहीतमिति प्राचः निग्रहस्थानान्तरमिति नवीनाः उपमान
लक्षयति उपमितिरिति इत्युपमाने शब्दं लक्षयति आप्तेति पदलक्षणमाह शक्तमिति अर्थस्मरणानुकू

उपमितिकरणमुपमानं संज्ञासंज्ञिसंबंधज्ञानमुपमितिः तत्करणं सादृश्यज्ञानं तथाहि कश्चिद्गव
यशब्दार्थमजानन् कुतश्चिदारण्यकपुरुषाद्गोसदृशो गवय इति श्रुत्वा वनं गतो वाक्यार्थं स्मरन् गोसदृ
१।६ शं पिंडं पश्यति तदनंतरमसौ गवयशब्दवाच्य इत्युपमितिरुत्पद्यते वाक्यार्थमुपमानम् आप्तवाक्यं श
ब्दः आप्तस्तु यथार्थवक्ता वाक्यं पदसमूहः यथा गामानयेति शक्तं पदम् अस्मात्पदादयमर्थो बोद्ध
13 व्य इति ईश्वरसंकेतः शक्तिः

लः पदपदार्थसंबंधः शक्तिः सा च पदार्थान्तरमिति मीमांसकाः तन्निरासार्थमाह अस्मादिति डित्था
दीनामिव घटादीनामपि संकेत एव शक्तिः ननु पदार्थान्तरमित्यर्थः गवादिशब्दानां जातावेव शक्तिः वि
शेषणतया जातेः प्रथममुपस्थितत्वात् व्यक्तिलाभस्त्वाक्षेपादिति केचित् तन्न गामानयेत्यादौ वृद्ध ५
व्यवहारे सर्वाङ्गनयनादेर्व्यक्तावेव संभवेन जातिविशिष्टव्यक्तावेव शक्तिः ॥

मीमांसकाः=

आश्रयासिद्धमुदाहरति गगनेति स्वरूपासिद्धमुदाहरति शब्द इति व्याप्यत्वासिद्धस्य लक्षणमाह सोपाधि
क इति उपाधिलक्षणमाह साध्येति उपाधिश्चतुर्विधः केवलसाध्यव्यापकः पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्या
पकः साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकः उदासीनधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकश्चेति आद्यः आर्द्रेन्धनसंयोगः द्विती
यो यथा वायुः प्रत्यक्षः प्रमेयत्वादित्यत्र बहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वव्यापकमुद्भूतरूपवत्त्वं तृतीयो यथा ध्वंसो

आश्रयासिद्धः स्वरूपासिद्धो व्याप्यत्वासिद्धश्चेति आश्रयासिद्धो यथा गगनारविन्दं सुरभि अरविन्दत्वात् सरो
जारविन्दवदिति अत्र गगनारविन्दमाश्रयः स च नास्त्येव स्वरूपासिद्धो यथा शब्दो गुणः चाक्षुषत्वादिति
अत्र चाक्षुषत्वं हेतुः स च शब्दे नास्त्येव शब्दस्य श्रावणत्वात् सोपाधिको व्याप्यत्वासिद्धः साध्यव्यापकत्वे
सति साधनाव्यापकत्वमुपाधिः साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं साध्यव्यापकत्वं सा
धनवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं साधनाव्यापकत्वं पर्वतो धूमवान् वह्निमत्त्वादित्यत्र आर्द्रेन्धनसंयोग उ
पाधिः यत्र धूमस्तत्र आर्द्रेन्धनसंयोग इति साध्यव्यापकत्वं यत्र वह्निस्तत्रार्द्रेन्धनसंयोग इति नास्ति अयो
गोलके आर्द्रेन्धनाभावात् एवं साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वादार्द्रेन्धनसंयोग उपाधिः सोपाधिक
त्वाद्वह्निमत्त्वं व्याप्यत्वासिद्धं यस्य साध्याभावः प्रमाणान्तरेण निश्चितः स बाधितः वह्निरनुष्णः द्रव्यत्वादिति अत्रा

भावो विनाशी जन्यत्वादित्यत्र जन्यत्वावच्छिन्नानित्यत्वव्यापकं भावत्वं चतुर्थो यथा प्रागभावो विनाशी प्रमेयत्वादित्यत्र जन्य
त्वावच्छिन्नविनाशित्वव्यापकं भावत्वम् अत्र बाधितस्य ग्राह्याभावनिश्चयेन सत्प्रतिपक्षस्य विरोधिज्ञानसामग्रीत्वं

शाब्दप्रसंगात्तच्छक्तिभेदमाह=२ ननु घटपदस्यार्थो घटः द्वितीयायाः कर्मत्वं वाक्यार्थसमये निष्ठत्वादी ... नोकस्माद्बोध इत्यत आकुरितरा न्वितेति=३

२८ पदविशेषजन्यपदार्थोपस्थितेः शाब्दज्ञानहेतुत्वाद्यथा घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यत्रापि शाब्दज्ञान
प्रसंगात् पंकजादिपदेषु योगरूढिः अवयवशक्तिर्योगः समुदायशक्ती रूढिः नियतपद्मज्ञानार्थं स
मुदायशक्तिः अन्यथा कुमुदादिप्रयोगप्रसंगः इतरान्विते शक्तिरिति प्राभाकराः अन्वयस्य वाक्यार्थत ननु तन्निरस्यते गौ नमो पि रन्वयस्यत्या
याभानसंभवात् अन्वयांशे शक्तिर्न कल्पनीयेति गौतमीयाः आकाङ्क्षेति आकाङ्क्षादिज्ञानमित्यर्थः पिना=३
आकाङ्क्षादिसत्त्वेपि तज्ज्ञानाभावे शाब्दबोधानुदयोत्

74 आकाङ्क्षा योग्यता सन्निधिश्च वाक्यार्थज्ञानहेतुः पदस्य पदान्तरव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयाननुभाव
कत्वमाकाङ्क्षा अर्थाबाधो योग्यता पदानामविलम्बेनोच्चारणं सन्निधिः आकाङ्क्षादिरहितं वाक्यमप्र म२ दि२
माणं यथा गौरश्वः पुरुषो हस्तीति न प्रमाणम् आकाङ्क्षाविरहात् अग्निना सिञ्चेदिति न प्रमाणं योग्य
ताविरहात् प्रहरे प्रहरे सहोच्चारितानि गामानयेत्यादिपदानि न प्रमाणं सान्निध्याभावात् वाक्य
शिहिवि

आकाङ्क्षाद्याहेतुत्वे अन्यथा आकाङ्क्षाविभ्रमात् शाब्दधीभ्रमो न स्यात् आकाङ्क्षां लक्षयति पदस्येति योग्यतालक्षणमा
ह अर्थेति सन्निधिलक्षणमाह पदानामिति अविलम्बेन पदार्थोपस्थितिः सन्निधिः उच्चारणं तु
तदुपयोगितया उक्तं गौरश्व इति वदः कर्मत्वमिमवर्थेनाकाङ्क्षोदाहरणं द्रष्टव्यं वैदिकस्य वेलक्ष २८
णमाह वैदिकमीश्वरोक्तत्वादिति ॥ ॥ ॥ ॥

आकाङ्क्षाया लक्षणे=४

स्यःनान शक्तिग्रहः स्वकृदृत्वव्यवहारेणानयादिम्बिपित्स्वर्गलोकमानयेत्युत्तमवृद्धवाक्यश्रवणानंतरं मध्यमवृद्धस्य
प्रवृत्तिमुपलभ्य बालः घटानयनं च दृष्ट्वा मध्यमवृद्धप्रवृत्तिजनकज्ञानस्य अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वाक्यजन्यत्वं निश्चि
त्य अश्वमानय गां बधानेति वाक्यांतरे आवापोद्वापाभ्यां गोपदस्य गोत्वविशिष्टे शक्तिः अश्वपदस्य अश्वत्व
विशिष्ट इति गृह्णाति ननु सर्वत्र कार्यपरत्वाद्व्यवहारस्य कार्य एव वाक्यानां व्युत्पत्तिः न सिद्धपर इति चेन्न काशां
त्रिभुवनतिलको भूपतिरित्यादौ सिद्धेपि व्यवहारात् विकसितपद्मे मधुकरस्तिष्ठतीत्यादौ प्रसिद्धपदसमभिव्याहा
रात् सिद्धेपि मधुकरादिवृत्तितिर्दर्शनाच्च लक्षणापि शब्दवृत्तिः शक्यसंबंधो लक्षणा गंगायां घोषः अत्र
गंगापदवाच्यप्रवाहसंबंधादेव तीरोपस्थितौ तीरेपि शक्तिकल्पने संबंधादौ लक्षणायाः परस्परसंबंधा
भावान्नानाशक्तिकल्पने लक्षणापि त्रिविधा जहल्लक्षणा अजहल्लक्षणा जहदजहल्लक्षणा चेति यत्र वा
च्यस्यान्वयाभावः तत्र जहती यथा मंचाः क्रोशंतीति यत्र वाच्यस्याप्यन्वयः तत्राजहती यथा छत्रिणो
गच्छंतीति यत्र वाच्यैकदेशत्यागेन एकदेशान्वयः तत्र जहदजहती यथा तत्त्वमसीति गौणापि लक्षणैव
लक्ष्यमाणगुणसंबंधरूपा अग्निर्माणवक इति व्यंजनापि शक्तिलक्षणांतर्भूता शाब्दी शक्तिमूला अर्थ
शक्तिमूला च अनुमानादिनान्यथासिद्धा तात्पर्यानुपपत्तिर्लक्षणाबीजं तत्प्रतीतिच्छयोच्चरितत्वं
तात्पर्यं तात्पर्यज्ञानं हेतुः नानार्थानुरोधात् प्रकरणादिकं तात्पर्यग्राहकं द्वारमित्यादौ पिधेहीति प्र
शब्दाध्याहारः ननु शब्दाध्याहारस्यार्थज्ञानार्थत्वात् शाब्दमर्थमविनापि शब्दाध्याहारासंभवात् अर्थाध्याहार एव युक्त इति चेन्न

...भाकरमतं दर्शय
...ननु वित्यादिना
...टः पटइत्यादीनि
...कवहोधजनकानि
...टमानयेत्यादीनि
...नैषां कार्यपरत्वा
...नाभूत् तद्व्यवहार
...कार्यपरत्वाऽभ्रम
...व्यवहारार्थत्वा
...तिभावः =४

अन्वयनिरस्यन्ति
त्यादिना =४
अनन्यलभ्यः श
ब्द इत्यायात् =

मीमांसकः शंकते ननु इत्यादिना ८

पंचाशतसंख्या ग्रातात्मकसंख्यां न गतातन्यून संख्यात्वात् विंशत्यात्मक संख्यावत् =२

पीनो देवदत्तो दिवा न भुंक्ते ॥ १ अधुना संभवेतिह्ययोः प्रमाणान्तरत्वं केषांचिदभिमतं तत्खण्डयति शतेत्यादिना =२

१२ ॰इतिदृष्टश्रुतेवा पीनत्वान्यथानुपपत्त्या रात्रिभोजनमर्थापत्त्याकल्प्यते इति चेन्न देवदत्तो रात्रौ भुङ्क्ते दिवाऽभुञ्जानत्वेस
ति पीनत्वादित्यनुमानेनैव रात्रिभोजनस्य सिद्धत्वात् एतेन चेष्टादेरपि संभवोऽप्यनुमानमेव इहपदे यत्तलिङ्गतीते
तिस्मृतिपि अज्ञातमूलवक्तृकः प्रसिद्धप्रवादेऽप्याप्तोक्तानुमानद्वाराप्रवदरारेनरितिनमानान्तरं तस्मात्प्रमत्तानाम
नोपमानशाब्दश्रवणार्थापत्तिप्रमाणानि तानानीनहृतिनस्पकारकं स्वतो ग्राह्यं परतो वेति विचार्यते तत्र विप्रतिप
त्तिः ज्ञानप्रामाण्यं तदप्रामाण्याग्राहकयावज्ज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यं नवा अत्र विधिकोटिः स्वतस्त्वं निषेधकोटिः
परतस्त्वं अनुमानग्राह्यत्वेन सिद्धसाधनवारणाय यावदिति इदं ज्ञानं अप्रमेतिज्ञाने नाप्रामाण्यं गृह्यते तद्वारणाय
यावत्प्रामाण्यग्राहकेति इदं ज्ञानमप्रमेत्यनुव्यवसायनिष्ठप्रामाण्यग्राहकस्य अप्रामाण्यग्राहकत्वाभावात् स
न्वं नस्यात् अत उक्तमिति नस्मिन्प्रामाण्यग्रहे अप्रामाण्याग्राहकत्वमर्थः उदाहृतस्थले व्यवसायेऽप्रामाण्यग्रा
हकस्यापि अनुव्यवसायेतद्ग्राहकत्वात् स्वतस्त्वसिद्धि नन्वेवं तत्र प्रामाण्यग्रहे सति अहमिदं जानामीत्यनुव्यवसा
येन तद्वतः तत्प्रकारकत्वरूपस्य प्रामाण्यस्य विषयीकरणात् व्यवसायरूपप्रयासतः तस्य तत्वात् पुरोवर्तिनिःप्रका
रसंबंध सैव प्रमात्वपदार्थत्वादिति चेन्न स्वतः प्रामाण्यग्रहे जलज्ञाने प्रमात्वे अनभ्यासदशायां प्रमात्वसं
शयो न स्यात् अनुव्यवसायेन प्रामाण्यस्य निश्चितत्वात् तस्मात्स्वतो ग्राह्यत्वाभावात् परतो ग्राह्यत्वं ॥

ज्ञानप्रामाण्यग्रहे मीमांसकमतं तं दर्श यति ज्ञानप्रामाण्यमिति =५

15

अप्रामाण्यस्यानुमानद्वारा इत्यर्थः चेष्टायाश्चानुमा येन तन्त्रापि तेनैव ज्ञाप्यत्वं न्यायसिद्धत्वात् अनुमानान्तरत्व मिति भावः =

॥ धूमाभाववति भूतले धूमवद्भूतलमिति ज्ञाने जाते इदं ज्ञानं प्रमेति ज्ञानं नाऽप्रमेत्यत्र ॥ व्यवसायात्मकं इति नीतापन्ने ज्ञाने इयं दृष्टि रेव संभवे वैयाकरणमिति =२

मुरारिमिश्रः शीकतेनत्विति =४

ननु तस्मिन्वेद इदं ज्ञानं प्रमेति इत्यनुव्यवसायजन्यज्ञानं तत्र ॥

प्रभाकरमते प्रामाण्यग्राहकेति अयं स्वं प्रामाण्यग्राहकत्वेन तन्मते प्रामाण्यग्राहकत्वात् =८

मीमांसकः शंकते नन्वित्यादिना ननु तर्हि वेदः सादिः पुरुषनिर्मितो नातथात्वं यः कल्प्यः सकल्पपूर्वं इत्यादिन्यायेन संसारस्यानादित्वात्
ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वादीश्वरो सकल्पपूर्वं वेदस्य त्वास्मिन् कल्पे उपदिशतीति ... वेदाध्ययनं गु

अनुमानेनेति चेन्न ननु वेदस्यानादित्वात् कथमीश्वरोक्त इति चेन्न वेदः पौरुषेयः वाक्यसमूहत्वात् ... भारता
दिवत् न च स्मर्यमाणकर्तृत्वमुपाधिः गौतमादिभिः शिष्यपरंपरया वेदेऽपि सकर्तृत्वस्मरणेन साधनव्या
पकत्वात् तस्मात्तेन प्रणीतो वेदः आज्ञापनेः इति श्रुतेश्च ननु वर्णा नित्याः स एवायं गकार इति प्रत्यभिज्ञाबलात्
कथं वेदस्यानित्यत्वमिति चेन्न उत्पन्नो गकारो नष्टो गकार इति प्रतीत्या वर्णानामनित्यत्वात् सोयं गका
र इति प्रत्यभिज्ञायाः सेयं दीपज्वालेतिवत् जात्यावलम्बनत्वात् वर्णानां नित्यत्वेऽपि आनुपूर्वीविशिष्टवा
क्यस्यानित्यत्वाच्च तस्मादीश्वरोक्तो वेदः मन्वादिस्मृतीनामाचाराणां च वेदमूलकतया प्रामाण्यमेवं स्मृतिमू
लं वैदिकं लौकिकं च वैदिकमीश्वरोक्तत्वात् स्वत एव प्रमाणं लौकिकं त्वाप्तोक्तं प्रमाणं वाक्यात्
ज्ञानेषु शाब्दज्ञानं तत्करणं शब्दः इति यथार्थानुभवो निरूपितः लक्षणानामिदानीमनध्ययनात् न
मूलं भूतकाचित्कालोच्छिन्नेति कल्प्यते ननु प्रत्यक्षमानवेदवाक्यानामस्य कल्पितत्वमशक्यतया विप्र
कीर्णवाक्यस्याप्रकृतत्वात् नित्यानुमेयो वेदो मूलमिति चेन्न तथापि वर्णानुपूर्वीज्ञानाभावेन बोधकता
सम्भवात् ननु तानि पदानि स्मारितार्थसंसर्गवन्ति आकांक्षादिमत्पदकदम्बकत्वात् गामानय दण्डेनेति म
द्वाक्यवदित्यनुमानादेव संसर्गज्ञानसंभवात् शाब्दं प्रमाणान्तरमिति चेन्न अनुमित्यपेक्षया शाब्दज्ञान
विलक्षणस्य शाब्दानुभवस्य ... सर्वसम्मतत्वात् ननु पर्यायानिरपि प्रमाणानां सर्वं
तेरसम्भवो ... ॥ ॥

नु तर्हि मीमांसकमतं ... इत्यादिना=४

ननु वेदस्येश्वरोक्तत्वेऽपि ... = ६

वेदाध्ययनपूर्वकं वेदाध्ययनत्वात् आधुनिकवेदाध्ययनवत् इत्याद्यनुमानाच्च वेदस्यानादित्वमपौरुषेयत्वं सिद्ध्यतीति ... इत्यादिना=१

ननु तन्मूलभूतो वेदः ... इति=६

एकदेशिमतं दूषयति=३

वेदोऽनित्य इति मते नाशं क्वचनेत्यादिना ... इत्यादिना=२

१६ विपर्ययलक्षणमाह मिथ्येति तदभाववति तत्प्रकारकनिश्चय इत्यर्थः तर्कलक्षणमाह व्याप्येति यद्यपि त
र्कोपि विपर्ययान्तर्भवति तथापि प्रमाणानुग्राहकत्वात् भेदेन कीर्तनं स्मृतिं विभजते स्मृतिरिति सुखं लक्षयति ति २
सर्वेषामिति स्वात्मवृत्तित्वावच्छेदेनावसायसाध्यत्वादिलक्षणं यथाश्रुतेन तु सहरूपकथनमिति द्रष्टव्यं संस्का
रं विभजते संस्कार इति संस्कारत्वजातिमान् संस्कारः वेगस्य लक्षणमाह वेग इति वेगत्वजातिमान् वेगः भा
मि आत्मनि विपर्ययः यथा शुक्ताविदं रजतमिति व्याप्यारोपेण व्यापकारोपस्तर्कः यथा यदि वह्निर्न स्यात्
र्हि धूमोपि न स्यादिति स्मृतिरपि द्विविधा यथार्था अयथार्था च प्रमाजन्या यथार्था अप्रमाजन्या अयथार्था सर्वेषामनु द्वि २
16 कूलवेदनीयं सुखं प्रतिकूलवेदनीयं दुःखं इच्छा कामः क्रोधो द्वेषः कृतिः प्रयत्नः विहितकर्मजन्यो ध
र्मः निषिद्धकर्मजन्यस्त्वधर्मः बुद्ध्यादयोष्टावात्ममात्रगुणाः बुद्धीच्छाप्रयत्ना नित्या अनि
६२ त्याश्च नित्यास्तस्य अनित्या जीवस्य संस्कारस्त्रिविधः वेगो भावना स्थितिस्थापक[illegible] पकश्चेति वेगः पृथि
व्यादिचतुष्टयमनोवृत्तिः अनुभवजन्या स्मृतिहेतुर्भावना आत्ममात्रवृत्तिः अन्यथाकृतस्य पुनस्तदव
वनां लक्षयति अनुभवेति आत्मादावतिव्याप्तिवारणाय भवेति अनुभवध्वंसेऽतिव्याप्तिवारणाय
स्मृतीति स्मृतेरपि संस्कारजनकत्वं नवीनैरुक्तं स्थितिस्थापकं लक्षयति अन्यथेति संख्यादयो
ष्टौ नैमित्तिकद्रवत्ववेगस्थितिस्थापकाः सामा ॥ ॥ ॥ १६

ज्यर्थ्य५

सर्वेषामेव ज्ञानानां ज्ञानग्राह्यत्वात् अप्रमात्वस्यैवाभावात् कुतः परतोग्राह्यत्वमित्याशयेनाशंकते प्रमाकरोतन्विति=७

तथाहि प्रथमजलज्ञानानंतरं प्रवृत्तौ सत्यां जललाभे सति पूर्वोत्पन्नं जलज्ञानं प्रमा समर्थप्रवृत्तिजनक
त्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा अप्रमेति व्यतिरेकिणा प्रमात्वं निश्चीयते द्वितीयादिज्ञानेषु पूर्वज्ञानदृष्टांतेन
तत्सजातीयत्वलिंगेन अन्वयव्यतिरेकिणा निश्चीयते प्रमाया गुणजन्यत्वमुत्पत्तौ परतस्त्वं प्रमासा
धारणकारणं गुणः अप्रमासाधारणकारणं दोषः तत्र प्रत्यक्षे विशेष्यवति विशेषणसन्निकर्षो गुणः
अनुमितौ व्यापकवति व्याप्यज्ञानं उपमितौ यथार्थसादृश्यज्ञानं शाब्दज्ञाने यथार्थयोग्यताज्ञानमित्या
द्यूहनीयं पुरोवर्तिनि प्रकाराभावस्याप्रमायां नियतत्वात् अप्रमात्वं परत एव गृह्यते पित्तादिदोष
जन्यत्वादप्रमायाः परतस्त्वं ननु सर्वज्ञानानां यथार्थत्वात् अयथार्थज्ञानमेव नास्ति न च शुक्ताविदं रजत

अयथार्थानुभवस्त्रिविधः संशयविपर्ययतर्कभेदात् एकस्मिन्धर्मिणि विरुद्धनानाधर्मवैशिष्ट्या
वगाहिज्ञानं संशयः यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति

मितिज्ञानात् प्रवृत्तिदर्शनादन्यथाख्यातिसिद्धिरि
ति वाच्यं रजतस्मृतिपुरोवर्तिज्ञानाभ्यामेव प्रवृत्तिसंभवात् उपस्थिते रजतभेदाग्रहस्यैव सर्वत्र प्र
वर्तकत्वे नेदं रजतमित्यादावतिप्रसंगाभावादिति चेन्न सत्यरजतस्थले पुरोवर्तिविशेष्यकरजतत्वप्रका
रकज्ञानस्य लाघवेन प्रवृत्तिजनकत्वात् शुक्तावपि रजतार्थिप्रवृत्तिजनकत्वेन विशिष्टज्ञानस्यैव कल्प
नात् अयथार्थज्ञानं विभजते अयथार्थेति स्पष्टम् मानसज्ञानविपर्ययरूपत्वात् नैवं विरोधः संशयलक्षण
माह एकेति तदभाववति तन्निष्ठत्वं वदलेनेति आक्षिप्तवारणाय एकेति विरोधि भासमानत्वान्निश्चितवारणायवि

ननु ज्ञानसामान्यस्य यथार्थत्वेनेदं रजतमिति तदैव बाधोत्पत्त्यादिति चेदुदपदादेवैर्ज्ञानाशयेनाह नेदमिति=४

निश्चिताक्षिप्तवारणाय
दृश्निश्चितवारणायैविविद्धि

त.टी २१ त्पत्तिमनादिरिति आकाशादेर्वृत्तित्वाभिवारणाय ध्वंसांतःइति घटादावृत्तित्वाभिवारणायानादिरिति प्रतियोगिसम
वायिकारणावृत्तिः प्रतियोगिजनकः भविष्यतीति व्यवहारविषयः प्रागभावः ध्वंसलत्पत्तिमदिति घटादावृत्तित्वा
भिवारणायानंतःइति आकाशादावतिव्याप्तिवारणाय सादिरिति प्रतियोगिजन्यः प्रतियोगिसमवायिवृत्तिर्ध्वंसव्य
वहारहेतुः ध्वंसः अत्यंताभावत्वमाह त्रैकालिक इति अन्योन्याभावत्वमाह तादा[illegible]इति प्रतियोगितावच्छे तमृ४
दकमारोप्यसंसर्गावच्छिन्नभेदादेकप्रतियोगिकयोरत्यंताभावान्योन्याभावयोर्वैरूप्यं केवलत्वेऽत्यंताभावाद्
युभाव इति प्रतीत्या विशिष्टाभावः अतिरिक्तः एकसत्वे द्वौ न स्त इति प्रतीत्या द्वित्वावच्छिन्नाभावः संयोगसंब
धेन घट[illegible]वति समवायसंबंधेन घटाभावः तत्र घटाभावात् घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकसामान्याभावः
अतिरिक्तः एवमन्योन्याभावोपि घटत्वावच्छिन्नपटे नास्ति इति व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावो नांगीक्रियते
पटे घटत्वेन नास्तीति तस्यार्थः अतिरिक्तत्वे सकेवलान्वयि सम[illegible]यिकाभावोऽत्यंताभाव एव सम[illegible]यविशे
व४ षेऽप्रतीयमानः घटाभाववति घटानयनेऽत्यंताभावस्यान्यगमनाभावेपि अप्रतीतेर्घटापसारणे सति प्र
तीतेः भूतले घटसंयोगप्रागभावध्वंसयोर्घटात्यंताभावप्रतीतिनियामकत्वं कल्प्यते घटवति तत्
संयोगप्रागभावध्वंसयोरसत्वात् अत्यंताभावस्याप्रतीतेर्घटापसारणे च संयोगध्वंससत्वात् केव त.स्र २१
लाधिकरणाद्येवनास्तीति व्यवहारोपपत्तौ अभावो न पदार्थांतरमिति २३ ॥ ॥ इतीतिरीतिः२

द्रव्यविभाजकोपाधिद्वयं पृथिवीत्वंजलत्वद्वयं

के४ दा२

मगुणाः अग्रे रूपादयो विशेषगुणाः द्रव्यविभाजकोपाधिद्वयसामानाधिकरण्यवृत्तिगुणवृत्तिजातिमत्त्वं विशे
षगुणत्वं कर्मणो लक्षणमाह चलनेति उत्क्षेपणादीनां कार्यभेदमाह ऊर्ध्वेति शरीरे तिवक्रतासंपादकं कर्मा
कुञ्चनम् ऋजुतासंपादकं प्रसारणमित्यर्थः सामान्यं लक्षयति नित्यमिति परमाणुपरिमाणे वर्तते अतिव्याप्तिवारणाय
नेकेति संयोगे तिव्याप्तिवारणाय नित्यमिति जलपरमाणुरूपे तिव्याप्तिवारणायैति अनुगतत्वं समवेतत्वं तेन

चलनात्मकं कर्म ऊर्ध्वदेशसंयोगहेतुरुत्क्षेपणम् अधोदेशसंयोगहेतुरपक्षेपणं शरीरसन्निकृष्टसंयोगहे
तुराकुञ्चनं विप्रकृष्टसंयोगहेतुः प्रसारणम् अन्यत्सर्वं गमनं नित्यमेकमनेकानुगतं सामान्यं द्रव्यगुण
कर्मवृत्ति परमपरं च परं सत्ता अपरं जातिर्द्रव्यत्वादि नित्यद्रव्यवृत्तयो व्यावर्तका विशेषाः नित्यसंबंधः समवायः
अयुतसिद्धवृत्तिः ययोर्द्वयोर्मध्ये एकमविनश्यदपराश्रितमेवावतिष्ठते तावयुतसिद्धौ अवयवावयविनौ
गुणगुणिनौ क्रियाक्रियावन्तौ जातिव्यक्ती विशेषनित्यद्रव्ये चेति अनादिः सान्तः प्रागभावः उत्पत्तेः पू
र्वं कार्यस्य सादिरनन्तः प्रध्वंसः उत्पत्त्यनन्तरं कार्यस्य त्रैकालिकसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिकोऽत्यन्ता
भावः यथा भूतले घटो नास्तीति तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिकोऽन्योन्याभावः घटः पटो न भवति

नाभावादावतिव्याप्तिः विशेषं लक्षयति नित्येति समवायं लक्षयति नित्यसंबंध इति संयोगे तिव्याप्तिवारणाय नित्य
इति आकाशादावतिव्याप्तिवारणाय संबंध इति अयुतसिद्धलक्षणमाह ययोरिति नीलो घट इति विशिष्टप्रतीति
विशेषणविशेष्यसंबंधविषया विशिष्टप्रत्ययत्वात् दण्डीति प्रत्ययवदिति समवायसिद्धिः अवयवावयवि

तादात्म्यसंबंधातिरिक्तेन येन येन संबंधेन येन रूपेण घटत्वेन नीलघटत्वेन वा प्रतियोगी घट आरोप्य
निषिध्यते संयोगेन समवायेन [illegible] दिना

तर्की॰
२९

त्रिप्रसंगप्रतिदृष्टान्तस्त्वनुत्पत्तिसंशयप्रकरणाहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्य
समा जातयः वादिनोपन्यस्ते हेतौ निग्रहस्थानं प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्यासः हेत्वन्त
रं अर्थान्तरं निरर्थकं अविज्ञातार्थं अपार्थकं अप्राप्तकालं न्यूनं अधिकं पुनरुक्तं अननुभाषणं अज्ञानं अप्र
तिभा विक्षेपः मतानुज्ञा पर्यनुयोज्योपेक्षणं निरनुयोज्यानुयोगः अपसिद्धान्तः हेत्वाभासाश्च निग्रहस्था
नानि शेषं सुगमं ननु करतलानलसंयोगे सत्यपि प्रतिबन्धके सति दाहानुत्पत्तेः शक्तिः पदार्थान्तरमिति भ॰५
चेन्न प्रतिबन्धकाभावस्य कार्यमात्रे कारणत्वेन शक्तेरनुपयोगात् कारणत्वस्यैव शक्तिपदार्थत्वात् ननु भस्मा
दिना कांस्यपात्रादौ शुद्धिदर्शनात् आद्ये च शक्तिरङ्गीकार्येति चेन्न भस्मादिसंयोगसमानकालीनास्पृष्टस्प
र्शप्रतियोगिकयावदभावसहितभस्मादिसंयोगध्वंसस्य शुद्धिपदार्थत्वात् स्वत्वमपि न पदार्थान्तरं य
थेष्टविनियोगयोग्यत्वस्य स्वत्वरूपत्वात् तदवच्छेदकं च प्रतिग्रहादिलब्धत्वमेवेति अथ विधिर्निरूप्य
ते प्रयत्नजनकचिकीर्षाजनकज्ञानविषयो विधिः तत्र तिपादेः लिङादेः कृतिसाध्ये प्रवृत्तिदर्शनात्
कृत्यसाध्ये प्रवृत्त्यदर्शनात् कृतिसाध्यताज्ञानं प्रवर्तकं न च विषभक्षणादौ प्रवृत्तिप्रसंगः इष्टसाधन
तालिङ्गकं कृतिसाध्यताज्ञानस्य काम्यस्थले विहितकालजीवित्वनिमित्तज्ञानस्य नित्यनैमित्तिकस्थ २९
ले प्रवर्तकत्वात् नवानन्नगमः स्वविशेष ॥ ॥ ॥

दार्थान्तरकल्पनागौ
रवमिथ्याकारणाभा
दिवद्दाहानुपपत्ति
ङ्गीकार्येतिभावः

28

एवं तत्राभावाभावांगीकारे कैवल्यस्यानिर्विकल्पकत्वात् अभावाभावो भाव एव नातिरिक्तः अनवस्था
प्रसंगात् ध्वंस प्रागभावः प्रागभावध्वंसस्य प्रतियोग्येव अभावाभावोऽतिरिक्त एव तृतीयाभावस्य प्रथ
माभावरूपत्वात् नानवस्थेति नवीनाः ॥ ननु प्रमाणप्रमेयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णय
वादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इति न्यायशास्त्रे षोड
शपदार्थानामुक्तत्वात् कथं सप्तैवेत्यत आह सर्वेषामिति सर्वेषां सप्तस्वेवान्तर्भाव इत्यर्थः
आत्मा शरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयमिति द्वादशविधं प्र

सर्वेषां पदार्थानां यथायथमुक्तेष्वन्तर्भावात् सप्तैव पदार्था इति सिद्धम् ० ॥ ॥

मेयं प्रवृत्तिः धर्माधर्मौ रागद्वेषमोहा दोषाः रागः इच्छा द्वेषो मन्युः मोहः शरीरादावात्मभ्रमः प्रेत्यभावो मरणं फ
लं भोगः अपवर्गो मोक्षः स च स्वसमानाधिकरणदुःखप्रागभावासमानकालीनदुःखध्वंसः प्रयोज
नं सुखप्राप्तिः दुःखहानिश्च दृष्टान्तो महानसादिः प्रामाणिकत्वेनाभ्युपगतोऽर्थः सिद्धान्तः निर्णयो निश्च
यः प्रमाणफलं तत्त्वबुभुत्सोः कथा वादः उभयसाधनवती विजिगीषुकथा जल्पः स्वपक्षस्थापनही
ना वितण्डा कथा नाम नानावक्तृकपूर्वोत्तरपक्षप्रतिपादकवाक्यसंदर्भः अभिप्रायान्तरेण प्रयुक्तस्यार्था
न्तरप्रकल्पनया दूषणं छलं असदुत्तरं जातिः साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्रा

जातिभेदानाह=१ प्रत्यनवर्कवेलोपसिन्धुक्तेःस्पष्टावनन्तइति२

तत्र धातोः कर्मत्वं धातुयोगमन्तरापि प्रकृष्टः इत्युक्ते प्रकर्षः इति वा आपत्तिरिति भावः नचविनिगमनाविरहः धातोरेव द्योतकत्वं किं न स्यादिति वाच्यम् धातोरुपसर्गं विनापि अर्थबोधकत्वनियमात् धातुविरहे ... त्वस्य वादिनामभ
पुनरपि वैयाकरणमतं दूषयतीत्यादिना २
मोक्ष त्वात् नच तेषां वाचकत्वमन्यत्रापि दृष्टमिति वाच्यम् तेषां धातोरिति तत्रापि योगसमवेतदन्यत्राह

त० दी० ३९ स्यादेवं धातोरेव प्रकर्षप्राप्तिः उपसर्गाणां द्योतकत्वमेव न तु वाचकत्वं शक्तिरस्ति पदार्थज्ञानस्य परंपरया प्रयोजनं मोक्षः श्रुत्या० १
तथाहि आत्मा वा रे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति श्रुत्या श्रवणादीनां साक्षात्कारहेतुत्व
बोधनात् श्रुत्या देहादिविलक्षणात्मज्ञाने सत्यपि असंभावनानिवृत्तेः युक्त्यनुसंधानरूपमननसाध्य
त्वात् मननोपयोगिपदार्थनिरूपणद्वारा शास्त्रस्यापि तदुपयोगः तदनन्तरं श्रुत्योपदिष्टयोगविधिना

क्त्र १

कणादन्यायमतयोर्बालव्युत्पत्तिसिद्धये अन्नंभट्टेन विदु
षा रचितस्तर्कसंग्रहः १ ॥ ॥ ॥

19

निवृत्ति
निदिध्यासने कृते तदनन्तरं देहादिविलक्षणात्मसाक्षात्कारे सति देहादावहमभिमानरूपमिथ्याज्ञान
नाशे सति दोषाभावात् प्रवृत्त्यभावे धर्माधर्मयोरभावात् जन्माभावे पूर्वधर्माधर्मयोरनुभवेन नाशे च
रमदुःखध्वंसलक्षणो मोक्षो जायते ज्ञानमेव मोक्षसाधनं मिथ्याज्ञाननिवृत्तेः ज्ञानमात्रसाध्य ३९
त्वात् तमेव विदित्वातिमृत्युमेति ॥

साधनता १ ननु कृतस्य यागध्वंसस्य व्यापारत्वासंभवात् पूर्वमेवोत्पत्ति [illegible] कीर्तनादिनेति ध्वंसस्या

ननु कथं तर्हि रथो गच्छति आख्यातस्य यत्नार्थकत्वे रथः गच्छति =१३

णावत्ताप्रतिसंधानमनन्यत्वस्य अन्वयगतत्वादिति गुरुमतत्वलाघवेन कृतिसाध्येष्टज्ञानस्यैव चिकीर्षाद्वारा प्रव
र्त्तकत्वात् न च नित्येष्टसाधनत्वाभावादप्रवृत्तिप्रसंगः तत्रापि प्रत्यवायपरिहारस्यापायत्वस्य च फल
त्वकल्पनात् तस्मात्कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमेव लिङर्थः ननु ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र लि
ङा स्वर्गसाधने कार्ये प्रतीयते यागस्याशुतरविनाशिनः कालान्तरभाविस्वर्गसाधनत्वायोग्यत्वात्
यागस्यापि कार्यमपूर्वमेव लिङर्थः कार्यं कृतिसाध्यं कृतेः सविषयत्वात् सविषयाकाङ्क्षायां यागो वि
षयत्वेनान्वेति कस्य कार्यमिति नियोज्याकाङ्क्षायां स्वर्गकामपदं नियोज्यपरतयान्वेति कार्यबोध्यो नि
योज्यः तेन ज्योतिष्टोमनामकयागविषयं स्वर्गकामस्य कार्यमिति वाक्यार्थः संप्रयते वैदिकलिङा
त् यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात् इति नित्यवाक्येऽपि अपूर्वमेव वाच्यं कल्प्यते आरोग्यकामो भेषज
पानं कुर्यादिति लौकिकलिङः क्रियाकार्यलक्षणे [illegible] च यागस्यापि [illegible] याभावेन साध
नतया प्रतीत्यनंतरं तन्निर्वाहार्थं अवान्तरव्यापारतया पूर्वकल्पनात् कीर्तनादिजन्यनाशप्रसङ्गे तेन नि
यागध्वंसो व्यापारः लोकव्युत्पत्तिबलात् क्रियायामेव कृतिसाध्येष्टसाधनत्वं लिङा बोध्यत इति लिङ्त्वे
न रूपेण गविधर्षित्वे आख्यातत्वेन प्रयत्नार्थकत्वं च तिपा करोतीति विवरणदर्शनात् किं करोतीति
प्रश्ने पचतीत्युत्तरात् आख्यातस्य प्रयत्नार्थकत्वं निष्प्रयासं रथो गच्छतीत्यादौ अनुकूलव्यापारे देवदत्तः पचतीति देवदत्ते तत्प्रय

नन्तेत्वेना विनाशि दितिभावः =४

कस्य पुरुष [illegible]

स्यादि

ननु द्वि

अपसंहरति नाख्यातेति =५

सर्ववैयाकरणाः आख्यातस्य कर्तर्येव शक्तिः सूत्रानुसारात् तथा च पार मर्थसूत्रं लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः इति तथा अभावे लक्षणाशक्तित्वात् न च कृतौ शक्तिः कर्तुर्लुप्तत्वेन ततीयापत्तिरित्याह

ननु क्रियाकार्यं प्रति समगतिवाचि तत्र

[illegible] कर्तृत्वेन कार्यत्वाभावं लादनेन शक्तिकल्पनेति रवात् रथो गच्छतीत्यादौ [illegible] देवदत्ते शक्तिकल्पनेऽपि व्यभिचारात् तेतंडुलमित्यादौ कर्तृकर्मणो [illegible] अर्थत्वं कित्त इति कर्त्वादि

कृतौ शक्तिकल्पने कृतेर्कर्तरि लाघवात् न च लक्षणा [illegible] चानिरूपितलक्षणापत्तेर्वा [illegible] प्रसंगः प्रयत्नो लाभः प्रयतो

[illegible] कर्त्तरि तृतीयाप्रसंगः कृतिः कर्त्तरि [illegible] तत्संभवात् आदेशपदे [illegible]

[illegible]

याक्रियाकार्यं कृति साधनत्वे

[illegible] ५२ ननु १

पिट्

त.टी. सःपंथाविद्यतेऽयनायेतिसाधनांतरनिषेधाच्च ननुतत्त्वाभिहेतुविज्ञानेकर्मचोक्तंमहाभारतेइतिकर्म
२ णोमोक्षसाधनत्वस्मरणात् ज्ञानकर्मणोःसमुच्चयइतिचेन्ननित्यनैमित्तिकैरेवकुर्वाणोदुरितक्षयं
ज्ञानंचविमलीकुर्वन्नभ्यासेनतुपाचयेत् अभ्यासात्पक्वविज्ञानःकैवल्यंलभतेनरः इत्यादिनाकर्मणोज्ञा

२०

इतितर्कसंग्रहःसमाप्तः ॥

नसाधनत्वप्रतिपादनात् ज्ञानद्वारैवकर्ममोक्षसाधनंनसाक्षात्तस्मात्पदार्थज्ञानस्यमोक्षःपरमप्रयो राम
जनमित्येवरमणीयमिति इतिश्रीमदन्नंभट्टोपाध्यायविरचिततर्कसंग्रहटीकासमाप्ता संवत् १८ २

[illegible]

लक्षितस्य लक्षणं संभवति नवेति विचारः परीक्षा ॥

लक्षणे चैपिवन्नस्य प्रयोगस्य कथं च नः बहुणि च्छा [illegible] [illegible] पते ?

असाधारणधर्मो लक्षणं ॥ यथा गंधवत्त्वं पृथिव्याः ॥

लक्षितं वस्तु [illegible] समानजातीय [illegible] असाधारण [illegible] ॥

इति [illegible] ॥

भाववित्वं अभावत्वम् ॥

शब्दस्य प्रकृतिनिमित्तं भावः ॥

[illegible]